

Հ.Յ. ԲՐԵՐՈՅԻ
ՂԱՐԱԿՐԸՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴԻՍՇԵԿ

«ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՕՐԳԱՆ

1907

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

„Droschak“
GENÈVE (Suisse)
RÉDACTION DU JOURNAL
Adresse: R. F. BUREAU
LIBRARY

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԽԱԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Վ Ա Յ Ր Կ Ե Ա Ն Ի Պ Ա Հ Ա Ն Ջ Ը

Գանձակի դէպքերը մի աւելորդ անգամ գալիս են յիշեցնելու, որ անմտութիւն է՝ տարւել օպտիմիստ եւ բազանքներով, որ մեր դժբախտ, ծայրէ-ծայր արիւննուած Անդրկովկասը ենթակայ է նորանոր դաւերի ու փորձութիւնների: Մեր դահիճները երբէք չեն մոռանում մեզ չեն մոռանում հայ ժողովրդին և նրա հովանաւոր կազմակերպութիւնը, որ ի տեղի փոքրանալու, միշտ աւելի և աւելի աճում է, սեղմում իր մարտական շարքերը և համարձակ դիմաւորում հայ աշխատաւոր ընդհանրութեան թշնամիներին:

Նորից արեան հոտ է փչում կովկասից: Գրեթէ նոյն ժամանակ, երբ Նելիդովը, ռուսական դիւանագիտութեան գոռոզ ու հայակեր ներկայացուցիչը, Հաագի խորհրդաժողովում իր նախագահական բարձրութիւնից պաղ ու վճռական մերժումն է ուղղում Հայոց կաթողիկոսի պատգամաւորութեանը՝ թիւրքաց Հայաստանի խնդրի առթիւ, — Անդրկովկասում նոյն անկշտում բռնապետութեան ուրիշ ներկայացուցիչները նոր դաւ են նիւթում մեր ժողովրդի և մեր կազմակերպութեան դէմ:

Որքան դիւրին է պատրւակներ գտնել երբ դժոխս-յին միտքը յղացած է արդէն: Սպանել է Գանձակի մօտ երկու անյայտ անձնաւորութիւնների ձեռքով, Գուր անուն մի գերմանացի կապիտալիստ:

Մէկը առօրեայ, սովորական դէպքերից, այժմեան ա-լէկոծ Ռուսաստանում:

Կողակները հետամտելով ահաբեկիչներին, յարձա-կում են գործում երկու անմասն հայ երիտասարդ-ների վրայ, բայց վերջիններս պաշտպանւում են և սպանում կողակներից մէկին:

Եւ ահա արդէն պրօփօկացիայի հողը պատ-րաստ: Կողակներին սկսում են գրգռել հայերի դէմ: Սպանած կողակին սարքում են հանդիսաւոր և շքեղ թաղում, հակահայկական ցոյցերով: Թափօրը հայոց թաղով անցնելիս, սկսում է հրացանաձգութիւն հա-յերի վրայ: Երկու հոգի սպանւած, բազմաթիւ վի-րաւորներ: Նրեք օրից յետոյ պրօփօկացիան, քաջալեր-

ւած ու հրահանգւած բարձր իշխանութիւնների կողմից, վերսկսում է իր արիւննոտ գործը. դարձեալ շինծու պատրւակներ, դարձեալ սպանութիւն, թալան, աւերած: Ամբողջ Գանձակը սարսափի մէջ: Ազգաբնակչութեան մի մասը փախչում է դէպի աւելի ապահով վայրեր, երկիւղ կրելով վատթարագոյնից:

Եւ „կառավարութիւնը՝ անտարբեր“ — այսպէս է գուժում նոր պօզրովի հեռագիրը. այդպէս էին վեր-ջանում և բոլոր անցեալ պօզրոմների մասին խմբագր-ւած հեռագիրները... պատմութիւնը յաւերժօրէն վերս-կրւում է ցարիզմի անիծեալ տիրապետութեան տակ... Պարբերաբար — նոյն մարդասպան աղաղակները, նոյն մօտօտօն բառաչիւնը դժբախտ հայաձական զոհերի նոյն դժոխային տեսարանները... Ահա դրանց մի այլ նմուշը Օդեսսայում: Այնտեղ էլ գրեթէ նոյն վայրկե-նին ջարդում են հրէաներին: Զարմանալի զուգադի-պութիւն: Պատահակա՞ն, թէ նախորդած... Արդեօք Պետերհոֆի երկչոտ բորենիները նորից վճռել են ա-զատութիւն տալ իրենց յօշոտող ախորժակներին: Ար-դեօք բաւական չե՞ն համարում հազարաւոր անմեղ քաղաքացիների թափւած արիւնը:

Ոչ, անշուշտ, ոչ: Եւ ինքը գեներալ Գլագոլեն է խոստովանում այդ, ինքը, Օդեսսայի հերոսներից մէկն է, որ բարձրաձայն յայտարարում է.

— „Ջարդերի պատասխանատուութիւնը ընկնում է հրէաների վրայ, և ռուս հայրենասէրները պատժում են նրանց յեղափոխական ոգին“:

Քիչ անգամ են արիւնախումբ բիւրօկրատները այդ-պիսի անկեղծութեամբ յայտարարել իրենց բստմենլի արարքների գաղանիքը: Նոյնանման յայտարարութիւն կարող էին անել մեր Գանձակի դահիճները: Բայց նրանք գերադասում են վարագուրել իրենց իսկական շարժառիթները ողորմելի պատրւակներով:

Ոչ ի ն չ է ի շեղի յեղափոխական կազմակեր-պութիւններին իրենց քծած ձանապարհից: Ոչինչ էլ շեղի մասնաւորապէս Հ. Յ. Գաշնակցութեանը, որ կա-րողացաւ դիմանալ այնքան անողորմ հակաիդալոգիա-կան փոթորիկների և մնաց կուռ, անընկճելի: Նրա դէմ մղեցին թուրքական վանդակաւորների ահաւոր բանակը, մտածելով խորտակել նրան կամ չէզոքացնել նրա ուժերը յեղափոխական տեսակէտից, բայց և դա-

ուրն հիասթափութիւն կրեցին... Փոխանակ ընկճելու սարսափելի կոշմարի տակ, նա աւելի էր արմատներ ձգում ժողովրդի մէջ, աւելի էր աճում նրա վարկը ինքնապաշտպանութեան կռիւների մէջ, աւելի էր նա տիրանում այդ ժողովրդի սրտին, կամքին, ամբողջ ճակատագրին... Եւ միթէ՞ այդ հանգամանքը չէր, որ թելադրեց կովկասեան բիւրօկրատիային՝ հրաժարել իր քաջալերական ու գրգռիչ ընթացքից թուրք-հայկական պատերազմի մէջ...

Եթէ կայ մի իրողութիւն, որ շատ թէ քիչ միութարում է մեզ Գանձակի վերջին պօզրօմի հանդէպ, — դա այն է՝ որ միանգամայն ապարգիւն են անցել իշխանութիւնների բոլոր ջանքերը՝ լարել տեղական թուրք ազգաբնակչութիւնը հայերի դէմ: Այդ և մի քանի ուրիշ փաստեր յոյս են տալիս, որ մեր մահաճգնական հարեւանները, ի դէմս իրենց գիտակից տարրերի, մի անգամ ընդմիջտ հրաժարիմք են ասել եղբայրասպան կռիւներին... Սակայն, չենք ուզում լինել միամիտ—օպտիմիստ. չենք մոռանում, որ թուրք ամբոխի մէջ կան տակաւին և այնպիսի տարրեր, որոնք կարող են տևուր գործիքի դերը ստանձնել և վերսկսել արիւնոտ սերեան: Աւա՛ղ, ոչ... բիւրօկրատիան անխոնջ գործում է այդ ուղղութեամբ և ոչ մի արգելք չի կանգնեցնում նրան... Վաղը նա կարող է հրապարակ հանել հայ ժողովրդի, երիտասարդութեան դէմ սև-հարկաբաններին, խուժանին, կոզակներին: Եւ մենք թերևս նորից սկսենք սիզիֆեան աշխատանքը... Այդպէս է մեր դժբախտ իրականութիւնը, մեր հաւանական հեռապատկերը: Եւ այդ գիտակցութեամբ տուգորած՝ մեզ մնում է միշտ կազմ ու պատրաստ պահել մեր շարքերը, որպէսզի կարողանանք պատուով դիմաւորել գալիք անցքերին և թոյլ չը տանք, որ հայ աշխատաւոր ժողովրդի սրբազան դատը խեղդւի հակա-յեղափոխական լավաների պղտոր հոսանքում:

Վայրկեանի լըջութիւնը մի ուրիշ բան էլ է պահանջում, հրամայականօրէն: Ցարիզմը—ինչպէս իրաւամբ բացականչում էր Վանդերվելդը Շտուտգարտի կոնգրէսում—ստացել է մահադատի հարեւածը, բայց դեռ հրէշը ապրում է նրա մէջ: Օրհասաւորի յանդգնութեամբ նա շարունակում է գոյութեան կռիւը, ձգտելով ըստ կարելոյն շատ երկարացնել այդ գոյութիւնը: Որքան աւելի ամրապնդէ նա իր դիրքերը, այնքան աւելի ծանր ու անողորմ պիտի դառնան նրա հարեւանները... մանուշակայն ալիքներում, պետութեան այն «կարմիր» հատուածների մէջ, ուր յեղափոխութեան «համաձայնակը» ամենից աւելի է փորփորել բռնապետութեան երբեմն ամրակուռ պատուանդանը... Կովկասը, ամենայն հաւանականութեամբ, պիտի լինի քաւութեան մեծագոյն նոխարներից մինը վերակազմաւորող ընկալցիայի ձևաբույս: Դրա մասին է, որ պէտք է մտածել:

Այդ ահաւոր խնդիրն է, որ պէտք է որոճան բոլոր նրանք, որոնք իրենց կոչւած են զգում՝ վարելու մեր երկրի ճակատագիրը: Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը մինչև օրս շատ յաճախ մենակ է եղել հակայեղափոխական, վանդակական ոճիրների դէմ, որոնք անօրինակ ծաւալով ու սաստկութեամբ պայթել են Անդրկովկասի վրայ: Միւս կուսակցութիւնները ընդհանրապէս չէզոք են մնացել և յաճախ գոհացել են քննադատի, դատախազի դերով՝ «Գաշնակցութեան» արարքների դիմաց: Ողբալի կը լինէր, եթէ կուսակցական այդ տխուր բաղաբանութիւնը շարունակէր և ապագայում: Մենք միշտ քարոզել ենք համերաշխութիւն և միշտ սիրով ու շիտակութեամբ հանդէպ ենք գնացել կովկասեան ուրիշ կուսակցութիւնների «համերաշխ գործակցութեան» հրաւերներին: Մեր այդ դիրքը միանգամ ևս չեղտեց մեր վերջին Ընդհանուր Ժողովում, որը յանձնարարում էր ձգտել համերաշխ կապեր ստեղծելու նոյնիսկ սօցիալ-դեմօկրատների հետ, նկատելով հանդերձ, որ այդ կուսակցութիւնը ամենից աւելի է պայքարել մեր դէմ, ձգնելով խախտել Գաշնակցութեան վարկը Անդրկովկասի ժողովուրդների աչքում: Սօցիալիստական ու յեղափոխական բոլոր ուժերը պէտք է միանան.—այդ է մեզ համար ժամանակի չափազանց հասուն և չափազանց ստիպողական պահանջը: Երբ բովանդակ սօցիալիստական մարդկութիւնը երկրագնդի բոլոր անկիւններում բարձրաձայն գոռում է՝ «պրօլետարներ՝ բոլոր երկրների միացեք» — մենք կովկասեան սօցիալիստներս ոճիր կը գործենք ընդդէմ մարդկութեան, եթէ շարունակենք պառակտումի ու թշնամութեան որովք ցանկ մեր երկրի պրօլետարիաների ու նրանց թարգման կուսակցութիւնների միջև:

Թող գա՛յ, վերջապէս, այն երջանիկ օրը, երբ բոլոր ընդդիմադիր կազմակերպութիւնները, գեթ սօցիալիզմ ու յեղափոխութիւն դաւանողները, կը համաձայնին ընդհանուր արիւնոտ դատի շուրջը, կուղղեն իրենց միացած ջանքերը ընդհանուր, իրական թշնամու դէմ:

Գ Ա Ն Չ Ա Կ Ի Պ Օ Գ Ր Օ Մ Ը

(Մասնաւոր հեռագիր «Դրօսակի»)՝

Թիֆլիս, 3 սեպտեմբեր

Ահաբեկիչներու կողմէ Գամբակի մօտ հարուստ գործաւանատէրի մը սպանութեամբ վրայ, կօզակները սպանութեամբ հեղինակները հալածելիս կը յարձակին երկու ամսն ընդ մտաւոր վրայ: Այս վերջինները կը պատասխանեն ստրճանակով և կը սպաննեն մէկ կօզակ: Այս դէպքը պատուրակ ծառայեց պօզրօմ (շարք) սարքելու, Օգոստ. 30-ին ժարձր իշխանութիւններու մասնակցութիւնով, սպանած կօզակին համղիւսաւոր թաղումը կատարեցին: Պսակ բերած կիւմ, վրամ արծամագրւած. «սպանած հայերու կողմ»

մէ՛ դաւաճամ ցարին և հայրենիքին՝: Երբ թափօրը կանց-
 ունէր հայկական թաղը, եմթասպամ սկսաւ ատրճամակ
 արծակել, միմչդեռ կօզակները գրոհ տւիմ հայերուն վրայ,
 սպամելով երկու հոգի և վիրաւորելով շատեր:

Հետեւեալ օրը փորձեցին հայ-թաթարական ըմդհարում
 առաջ բերել, բարեբախտաբար ամյաշող. հայ ժողովրդին
 վրայ, իբր պատիժ, ահագիմ տուգամբ դրած է: Օգոստ.
 4-իմ սպայ մը 4 կօզակներով կամցմէր հայկական թաղը.
 կօզակը կրակ ըրաւ սպայի ձիուն վրայ, այս միջադէպը
 ծառայեց մշամ պօզորմի: Առաւօտեան ժամը 10-էն սկսամ
 թալամել և կոտորել: Երկու հայ կիներ սպամեցամ և
 շարեւեցամ: Ժողովուրդը ահաբեկ թիֆլիս կը փախչի: Կա-
 ռավարութիւնը բացարձակ ամտարբեր կը մնայ:

ՀԱՍՊԱՅԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ 11 ԿՕՆԳՐԵՍԸ

ԵՒ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հայկական հարցը լուծելու մի նոր փորձը այս օգոս-
 տոսի 10-ին վերջացաւ նոյնպիսի անյաջողութեամբ,
 ինչպէս մինչև այդ ժամանակ եղած նման փորձերը:
 Երկու պատգամաւորութիւններ, մէկը Հայոց կաթողի-
 կոսի նշանակած և միւսը Ֆրանսիական հայասէրների
 կողմից, գիմուներ էին արել Հաագայի խաղաղութեան
 11 կօնգրեսին: Հայ պատգամաւորութեան անդամներն
 են եղել Գէորգ Եպիսկոպոս Իւթիւճեան, պ. պ. Ա.
 Ահարոնեան և Յ. Շահնազար: Հայասէրների պատ-
 գամաւորութեան անդամներն էին «Revue de Paris»-ի
 խմբագիր պ. Վիկտօր Բէրար և «Pro Armenia»-ի
 խմբագիր Պիեր Քիյար, որոնք արտօնութիւն էին ու-
 նեցել խօսել նաև Անատոլ Ֆրանսի և Ֆրանսիս դը-
 Պրետանսէի անունից: Հայկական դատի այս չորս կա-
 նաւոր և եռանդուն պաշտպանները Ամերիկայի, Եգիպ-
 տոսի, Բուլգարիայի և Պարսկաստանի հայ գաղութների
 գիմուների վրայ արտօնութիւն ունէին Հաագայի կօն-
 գրեսում խօսել իրենց անունից և ներկայացնել թիւր-
 քահայ ժողովրդի ծանր կացութիւնը:

Երկու պատգամաւորութիւններն էլ միաժամանակ
 Հաագա են հասել օգոստոսի 7-ին և առանձին-առան-
 ձին բողոքագիր ներկայացրել կօնգրեսին խնդրելով
 հայկական հարցի բնութիւնը, որպէս միջազգային
 խնդրի, որ միևնոյն ժամանակ արգարութեան և հայ
 ժողովրդի իրաւունքի խնդիրը:

Ահա հայ պատգամաւորութեան ներկայացրած գրու-
 թիւնը.

«Պ. պատգամաւոր!

«Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի Հաագայի կօնգրես
 ուղարկած Իւթիւճեան Եպիսկոպոսը վստահութիւն է
 առնում յիշեցնել պ.պ. պատգամաւորներին հետեւեալը.

«Մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները 1878
 թւին կազմեցին այն դաշնագիրը, որով ընդ երկար
 սահմանում էր թիւրքական կայսրութեան հպատակ
 կամ աւատական ժողովուրդների բախտը: Նոյն ժա-
 մանակ Պօլսի հայոց պատրիարք Տ. Ներսէս արքեպիս-
 կոպոս մի պատգամաւորութիւն ուղարկեց Բերլին, ա-
 ռաջնորդութեամբ Խրիմեան արքեպիսկոպոսի—այսօր
 Ամենայն Հայոց կաթողիկոս—առաջարկելու համար պե-

տութիւնների ներկայացուցիչներին իր դժբախտ ժողովրդի
 կացութիւնը ասիական թիւրքիայում: Այս գիմունն էր,
 որ ծնունդ տւեց Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածին:

«Յօդ. 61-րդ.—Բարձրագոյն դուռը յանձն է առ-
 նում անյապաղ իրագործել հայկական գաւառնե-
 յրում տեղական պէտքերին համապատասխան ան-
 ջրաժեշտ բարելաւումներն ու բարենորոգումները,
 և երաշխաւորում է հայերի ապահովութիւնը
 չէրբէզների և քիւրդերի յարձակումներից: Բարձրա-
 գոյն Դուռը պարբերաբար կը հաղորդի ձեռք ա-
 ղած միջոցների մասին պետութիւններին, որոնք
 կը հսկեն այդ միջոցների իրագործման վրայ»:

«Գսան տարի շարունակ այս յօդուածը և ոչ մի
 կիրառութիւն ունեցաւ, իսկ 1894—95 թւերին բա-
 րենորոգումների փոխարէն ենթարկեց ջարդերի: Վեց
 պետութիւնների ներկայացուցիչները կազմեցին այն
 ժամանակ մի յիշատակագիր (memorandum) և մի
 պաշտօնագիր (note) որև յանձնեցին Բարձրագոյն
 Դրանը 1895 թւին մայիսի 11-ին:

«Դեսպանների նախագիծը պարունակում էր այն
 որոշումների ամբողջութիւնը, որ «անհրաժեշտ էր ի
 կատար ածել հայկական վիլայէթներում վարչական,
 տնտեսական և դատաստանական կազմակերպութեան
 մէջ» այլև «օգտակար էր համարում մի առանձին
 յայտագրով մատնացոյց անել այն միջոցները, որոնք
 անցնում էին վարչական կանոնադրութեան շրջանակից,
 բայց և որոնք հիմք էին նոյն կանոնադրութեան և
 Բարձրագոյն Դուռը պիտի ընդունէր այդ որպէս ամենա-
 տարրական անհրաժեշտութիւն»:

«Ն. Գ. Պ. Նելիդով՝ Պօլսի ուսուց գեսպանը՝ յե-
 շեալ պաշտօնագիրը ներշնչողներից և ստորագրողներից
 մէկն եղաւ:

Ահա տասն տարի է անցել և ոչ մէկը այդ բարե-
 նորոգումներից, որ այն ժամանակ նկատում էին ան-
 հրաժեշտ և բարերար նոյնքան մահմեդականների որ-
 քան և բրիտոնեանների համար, չիրականացաւ: Դրա
 հակառակ թիւրքիայում հայերի դժբախտ կացութիւ-
 նը գնալով աւելի և աւելի վատթարացաւ: Հազարա-
 ւոր հայեր ոչնչացան կամ մասնակի կոտորածներով
 մահացան: Եւ Մուշի դաշտի դէպքերը անցեալ յունիս
 ամսին վերստին բաց արին 1894—95—96-ի ջարդերի
 շրջանը:

«Նորին Սրբութիւն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը,
 Մկրտիչ [-ը, երեսուն տարուց յետոյ գալիս է խնդ-
 րելու բաղաբակիրթ պետութիւնների արգարագատու-
 թիւնն ու գթութիւնը: Այսօր խոր ծերութեան մէջ
 նա չէ կամենում թողնել աշխարհը առանց կատարելու
 այս գերագոյն պարտքը դէպի իւր ժողովուրդը»:

ԳԷՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍ ԻԹԻՒՆՅԵԱՆ
 Արեւմ. Եւրոպայի Հայոց հոգեւոր պիե
 Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
 Յ. ՇԱՀՆԱԶԱՐ

Հայ պատգամաւորութիւնը այս գրաւոր գիմուը յանձ-
 նել է Անգլիայի, Ռուսիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի,
 Իտալիայի, Միացեալ-Նահանգներու և Աւստրո-Հունգա-
 րիայի ներկայացուցիչներին, խնդրելով միաժամանակ ա-
 ռանձին ունկնդրութիւն նաև բերանացի կերպով հայ ժո-
 ղովրդի անտանելի կացութիւնը ներկայացնելու համար:

Հայ պատգամաւորները կաթողիկոսի առանձին հրահանգով նաև խնդրել են Պարսկաստանի ներկայացուցչի բարոյական աջակցութիւնը, ի նկատի ունենալով պարսից Շահերի մշտական և անփոփոխ բարեացակամ արամադրութիւնը դէպի հայ ժողովուրդը:

Միաժամանակ հայաստանի պատգամաւորութիւնը իր կողմից ներկայացրել է կոնգրէսի կարևոր անդամներին մի գրութիւն, կցելով նրան վերջին ժամանակները Հայաստանում կատարած սարսափների մի փաստաթուղթ ահա այդ գրութիւնը:

Պ. պատգամաւոր!

«Ամերիկայի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի և Բուլղարիայի բառասուն քաղաքների հայ գաղութները մեզ խնդրել են խաղաղութեան համար Հաագա համախմբուած քաղաքակիրթ պետութիւնների ներկայացուցչներին առաջ բերել այն բողոքները, որ Թիւրքիայի դժբախտ հայ ժողովուրդը, ջարդերի, բռնութիւնների ենթակայ, բաղցով ու կարիքով ջնջման մատնուած, չէր կարող ուղղակի ներկայացնել: Այս իսկ ժամին երբ Էջմիածնի կաթողիկոսի իրաւասու ներկայացուցչները երեսուն տարուց յետոյ վերանորոգուած են այն դիմումը, որ արեւց Բերլինի կոնգրէսի անդամներին, մենք կարծում ենք, որ արդարև մեր պարտքն է հրաւիրել ձեր բոլոր բարեացակամ ուշադրութիւնը մի խաղաղասէր և աշխատաւոր ժողովրդի ծանր վիճակի վրայ, որ արդինք է եւրոպական վեց պետութիւնների հանդիսաւոր կերպով ստորագրած վերջին դաշնագրի չիրագործւելուն:

Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը աւելի ևս վճռական բան Սան-Ստեֆանոի 16-րդ յօդուածը պարտաւորում է որոշ կերպով ստորագրող պետութիւններին: (Մէջ է բերուած 61-րդ յօդուած):

Արդ՝ ո՛չ միայն Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը մեռած տառ է մնացել, այլ և 1894—96 թւերին երեք հարիւր հազար հայեր անգէն և անպաշտպան կոտորուեցին: Այս նողկալի ջարդերի շրջանում պետութիւնները իրենց 1895 թ. մայիս 11-ի մեծօրանդումով յիշատակում էին այն անհրաժեշտ բէֆօրմները, որոնք առանց վնասելու թիւրքական կայսրութեան ամբողջութեանը, երաշխաւորում էին հայերին տարրական ապահովութիւն կենսի, պատուի և կայրի: Այս մեծօրանդումը որի խմբագրութեանը մասնակցել է ինքը Հաագայի ներկայ կոնգրէսի նախագահը, որպէս Պօլսի ռուսաց դեսպան, չունեցաւ պաշտօնական կիրառութիւն ինչպէս և Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածը: Սրան կից փաստերը, վերցրած հարուստ թղթակցութիւններից, ձեռք կը ծանօթացնեն աւելի լաւ քան պերճ խօսքերը, թէ ինչ վիճակի մէջ է հայ ժողովուրդը քսան իննը տարի յետոյ այն օրւանից, երբ եւրոպական պետութիւնները աշխարհի առաջ նրան խոստացան իրենց հովանաւորութիւնը: Մեծ ջարդերին հետեւեց հետեւողական ճնշման սիստեմը. նոյնիսկ գիւղից գիւղ գնալու արգելքներ, հարկերի հաւաքում անձերի վրայ բռնանալով, հայերի հողազրկումն յօգուտ իրենց հարեանների կամ գաղթական մահմեդականների, գաղթականութիւն մերթ թողադրուած, մերթ արգելուած, աւեր և հրդեհուած գիւղերի և նոյնիսկ մասնակի կոտորածներ:

«Հայերի վիճակը երբէք աւելի ողբալի չի եղել քան այսօր: Եւ եթէ նրանց շուտափոյթ օգնութիւն չի լինի, նրանք կը ջնջին այն երկրում, ուր ապրում են դարերից ի վեր և ուր նրանք ներկայացնում են եւրոպական բաղաբակրթութիւնն և միտքը: Ջարդերին հաւասար չափով սոյն ու աղքատութիւնը, գաղթականութիւնն ու կրօնափոխութիւնը օժանդակում են թւի աստիճանական նւազելուն այն ժողովրդի, որ աւելի քան որեւէ ժողովուրդ հաւատարիմ մնաց իր ազգայնութեան, իր պատմական եկեղեցուն, իր ազգային աւանդութիւններին և որ պահպանեց այդ բոլորը անձեռնմխելի իր կրած այնքան արշաւաններից յետոյ արիւնոտ զոհերի գնով:

«Ոչ Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող պետութիւնները, ոչ նրանք որոնք մասնակցում են Հաագայի կոնգրէսին, չեն կարող անտարբեր մնալ դէպի մի ժողովրդի ճակատագիր, որի գոյութիւնը պիտի ապահովէին տակաւին չը ջնջուած քաղաքական դաշինքները: Դա կը լինէր վիրաւորանք մարդկութեան և մի արտասելի բռնաբարումն միջազգային իրաւունքի:

«Եթէ սակայն արդարութեան այս նկատումները բաւական չեն հիմնաւորելու մեր կոչը, թող թոյլ տրւի մեզ նկատել տալ որ՝ յարատե բռնութեան վիճակը թիւրքական պետութեան հայ վիլայէթներում, կազմում է մի նոյնքան յարատե վտանգ աշխարհի խաղաղութեան համար, այնպիսի միջազգային բարդութիւններ կարող են ծագել այդ դրութիւնից, որ առաջ կը գայ եւրոպական ընդհանուր պատերազմ: Չեր բարձր իմաստութիւնը, որքան և ձեր արդարադատութեան զգացմունքը կը պաշտպանի ձեր առաջ մի փոքրիկ ժողովրդի դատը, որ այլ յանցանք չունի, բայց եթէ իր խաղաղասիրութիւնը, արեւմտեան քաղաքակիրթութեան իր ճաշակը, որով նա կարողացել է վաստակել Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող վեց մեծ պետութիւնների ց'արդ ապարդիւն մնացած համակրանքը:

«Մենք հաւատում ենք, որ անօգուտ տեղը չենք գրած լինի ձեր առաջ հայերի պահանջների իրաւական հիմունքները՝ 61-րդ յօդուած 1878 թ. յուլիս 23 և մայիս 11, 1895 թւի մէծօրանդումը, ինչպէս և անօգուտ տեղը յայտարարած չենք լինի, թէ՛ որպէս եւրոպական վեց մեծ պետութիւններից մէկի բաղաբացիներ, ինչ խորունկ կսկիծով ենք զգում մեզ յանցանկից և պատասխանատու մի անիրաւութեան, այսքան երկարատե և այս աստիճան աղէտաբեր եւրոպայի պատուի և խաղաղութեան համար:

ՎԻԿՏՈՐ ԲԵՐՍԷ
ԱՆԱՏՈՒ ՏԵՐԱՆՍ
ՏԵՐԱՆՍԻ ՎԵՊԵՐՏՍԱՆՍԷ
ՊԻԵՐ ԲԵՅԱՐ

Մեծ պետութիւնների ներկայացուցչները, ի պատասխան այս գրութիւնների, շտապում են նամակներով հաղորդել հայ պատգամաւորութեան, թէ ընդունել են նրանց դիմումը, բայց յայտնել են, որ չը պիտի կարողանան խնդրուած ունկնդրութիւնը շնորհել որովհետեւ հայկական հարցի քննութիւնը, ևս առաւել լուծուած իրենց իրաւասութիւնից բարձր է: Բոլորի փոխարէն սակայն՝ կոնգրէսի նախագահ պ. Նելթրով պաշտօնական ունկնդրութիւն է շնորհել հայ պատ-

գամաւորներին, որոնք և այսպիսով հնարաւորութիւն են ունեցել գրաւորից դուրս՝ բերանացի նկարագրել թիւրքահայ ժողովրդի անտանելի կացութիւնը և խնդրել բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածին, 1895 թ-ի մեծօրանդումի անյապաղ գործադրութիւնը որպէս միակ դարման մարտիրոսուող ժողովրդի փրկութեան: Ներկայով՝ ի պատասխան այս դիմումի յայտնել է, որպէս նախագահ, թէ հայկական հարցը միանգամայն դուրս լինելով կոնգրեսի ծրագրի սահմաններէ, չը պիտի կարողանայ քննութեան առարկայ դառնալ ինչպէս և բոլոր նման հարցերը, որոնց համար նոյնպէս դիմումներ են եղել, աւելացրել է ներկայով: շայ պատգամաւորները նկատել են տեւել, եթէ հայկական հարցը միջազգային բնաւորութիւնը դաշնագրերով հաստատուած ինքնին արդէն, մի խոշոր հանգամանք է որ նրան առանձին տեղ է տալիս և նա կարող է և պէտք է որ մի այսպիսի միջազգային ժողովի բնութեան առարկայ դառնայ: Ներկայովի պատասխանը եղել է նոյնը՝ «հայկական հարցը դուրս է կոնգրեսի ծրագրից»:

Այս վճռական մերժման առաջ հայ պատգամաւորները պէտք են համարել մի երկրորդ դիմումն անել մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներին բողոքելու համար կոնգրեսի բռնած ընթացքի դէմ և շեշտելու հայկական դատի միջազգային բնաւորութիւնը, որ բըլխում է Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածից ինչպէս և 1895 թ-ի մեծօրանդումից: Ահա այդ բողոքը:

ՀԱՄԳԱ, 12 օգոստոսի 1907 թ.

«Պ. Պատգամաւոր

Հաագայի երկրորդ կոնգրեսի

Նորին Սրբութեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատերազմները միանգամայն գոհ այն անձնական համակրանքներից, որ պ. պ. պատգամաւորներն արտայայտեցին դէպի նրանց առաքելութիւնը և հայ ժողովուրդը, չեն կարող սակայն հեռանալ Հաագայից առանց վկայելու (affirmer) այն իրաւունքները, որ Թիւրքիայի հայ ժողովուրդը ունի միջազգային դաշնագրով:

Հաագայի երկրորդ կոնգրեսը, իր նախագահի բերանով և բազմութիւ պատգամաւորների նամակներով հրաժարուց մեզ լսել առաջ բերելով իրաւասութեան խնդիրներ, որ մենք չենք կարող համարել հիմնաւոր:

Հայերի գրութիւնը Թիւրքիայում չի կարող թիւրքական ներքին քաղաքականութեան խնդիր նկատել: Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածով պետութիւնները այդ խնդիրը դարձրել են միջազգային և 1895 թ. մեծօրանդումով նրանց դեպատանները վերստին յայտարարել են հայկական խնդրի այդ բնոյթը: Միւս կողմից ամեն ոք գիտէ, որ թիւրք կառավարութեան կազմակերպած ջարդերը հայկական գաւառներին հասցրել են և հասցնում են ամենավարագ պատերազմների չարքները և որ նոյնիսկ Եւրոպայի խաղաղութիւնը երբէք չի կարող ապահով լինել քանի փոքր-Սփայի յուզումները կսպառնան իրար դէմ անել պետութիւնների բանակները:

Այս պարագաներում մեզ անընդունելի է թւում, որ խաղաղութեան միջազգային կոնգրեսը կարողանայ հրաժարել հայկական հարցի որևէ քննութիւնից, եթէ ինչպէս ցոյց են տալիս նորագոյն փաստերը սկզբունք-

ներ մշակելուց և պարզ ցանկութիւններ արտայայտելուց յետոյ կոնգրեսը մտածում է անցնել վերջապէս միջոցներին և սկզբունքները կիրառելուն»:

ԳԼՈՐԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻԻԹԻՒՅԵԱՆ
Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ
Յ. ՇԱՀՆԱԶԱՐ

Սրանից դուրս հայ պատգամաւորները մի բողոքով դիմել են նաև քաղաքակիրթ աշխարհի հասարակաց կարծիքին:

Ահա այդ բողոքը, որ լոյս տեսաւ միջազգային մամուլի կարևոր և շիտակ օրգաններում:

«Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի պատերազմներս Գէորգ Եպիսկոպոս Իւթիւճեան, Ա. Ահարոնեան, Յ. Շահնագար, յանուն թիւրքահայ ժողովրդի, դիմեցինք Հաագայի երկրորդ կոնգրեսին խնդրելով հայկական հարցի քննութիւնը:

«Կոնգրեսն իր նախագահի բերանով հրաժարուց կատարել մեր խնդիրը առաջ բերելով իրաւասութեան խնդիրներ, որ մենք չենք կարող համարել հիմնաւոր՝ ի նկատի ունենալով Բերլինի կոնգրեսի 61-րդ յօդուածը և 1895 թ. մեծօրանդումը: Արդ՝ մենք բողոքում ենք այդ մերժման դէմ, որ գալիս է միանգամայն հակասելու նոյնիսկ կոնգրեսի բռն նպատակին:

«Մենք յիշեցնում ենք, որ մինչդեռ պետութիւնների դէպի հայերը յանձն առած երաշխաւորութիւնները մնում են մեռած տառ, թիւրք կառավարութիւնը կազմակերպած ջարդերով, բռնի դաւաճափութեամբ և գաղթով աւերում և ամայացնում է Հայաստանը:

«Հանդէպ այս անիրաւութեան դէպի մի ժողովուրդ, որ պահանջում է միայն իր տարրական իրաւունքները եւրոպայից ճանաչուած, մենք կոչում ենք անում քաղաքակիրթ աշխարհի խղճին և թող նա դատէ, թէ հայկական հարցի խաղաղ լուծման համար արած ջանքերի այսպիսի անյաջողութիւնը, աւելացնելով մարտիրոս ժողովրդի յուսախաբուութիւնը, արդեօք վերջիվերջոյ չի խախտի իսպառ այդ ժողովրդի հաւատը դէպի խաղաղ միջոցների արժէքը»:

Այսպէս վերջացաւ այն դիմումը, որ հայ ժողովրդի որոշ շրջաններում աւելի կամ պակաս հաւանական յիշուածների հեռանկար էր զարթեցրել: Եւրոպական դիւանագէտները, ուսուական ժողովուրդները մորթոտող ցարի հրաւերով Հաագա համախմբուած՝ չը կամեցան կամ չը կարողացան արդարութեան և իրաւունքի մի հատիկ գործ կատարել, որ կարող էր նրանց դատարկ անպտուղ և կեղծաւոր ժամանցի վիճը մի փոքր լցնել: Նրանք չը կամեցան զբաղել հայկական հարցով, որ արդարութեան, իրաւունքի, մարդասիրութեան և մասնաւոր խաղաղութեան հարց է և այժմ յանուն խաղաղութեան շարունակում են պատերազմի աւելի կատարել ձեւերի վրայ ամօթալի ճառեր արտասանել:

Ինչ պետութիւնների դիւանագիտութիւնը դարձեալ մի անգամ հրաժարուց հայկական հարցի խաղաղ լուծումից, և այսպիսով էլի մի անգամ ապացուցեց իր ծուլից, և այսպիսով էլի մի անգամ ապացուցեց իր ծուլից և ստանկութիւնը, ինչպէս և այն, որ մինչև խայտառակ սնանկութիւնը, ինչպէս և այն, որ մինչև խայտառակ սնանկութիւնը, և նրանց հովանաւորած կապիմեծ պետութիւնները լուրջ վտանգի չ'ենթարկին, նա չը տալի շահերը լուրջ վտանգի չ'ենթարկին իրաւունքները պիտի ճանաչի տառապող ժողովուրդների իրաւունքները: Յեղափոխականներ լինելով հանդերձ, մենք խոր-

շում ենք թէկուզ մի հատիկ կաթիլ արիւնից; և մենք առաջինը կը լինէինք ողջունելու հայկական հարցի խաղաղ լուծումը թէկուզ խիստ սահմանափակ ձևով: Ահա թէ ինչու, մենք միշտ կողմնակից ենք այնպիսի դիմումների, այնպիսի քայլերի, որոնք գալիս են հեշտացնելու մեր հարցի խաղաղ լուծման ճանապարհը: Եւ մի ճակատագրական հետևողականութեամբ այդ դիմումները տարաբախտաբար միշտ ընդհարուում են պիւսանագէտների անսիրտ, բարացած անտարբերութեանը:

Եւ թող այսուհետև չը մեղադրեն, եթէ խաղաղ միջոցներից, խնդիրներից, պահանջներից խաղաղ լուծումը տարաբախտ հայ ժողովուրդը այլ և աւելի համողիչ միջոցների դիմի իր փրկութեան համար:

VII ՄԻԳԱԶԳԱՅԻՆ ՍՕՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿՕՆԳՐԵՍԸ

4. Յ. Գաշնակցութեան IV Ընդհանուր ժողովը միաձայն որոշել էր մասնակցել այսուհետև սօցիալիստական միջազգային կոնգրէսներին, իբրև հայ աշխատաւորութեան շահերի թարգման ու պաշտպան, իբրև մի հատուածը համաշխարհային սօցիալիստական մեծ բանակի: Իր թէօրիական աշխարհայեացքով, իր ժողովրդական բնաւորութեամբ, իր վարած կռիւների բովանդակ ոգով ու նպատակով, նա վաղուց արդէն իրաւունք էր վաստակել՝ հիւրնկալելու Ինտերնացիոնալի մէջ, բայց կրնանա՞ծ գործնական տենդային աշխատանքով ստիպւած միշտ հսկելու պարտքի արիւնոտ դաշտում՝ նա շատ քիչ ժամանակ ունէր նւիրելու այդ կարգի զբաղմունքներին: 1896-ին միայն «Գրօշակի» խմբագրութիւնը ուղարկել էր իր պատգամաւորի հետ սպւած զեկուցում լօնդոնի սօցիալիստական կոնգրէսին, ուր նա համառօտակի պարգում էր կազմակերպութեան կերպարանը, նրա գործունէութիւնը Թիւրքաց-Հայաստանում:

Վերջին երեք տարւայ ընթացքում Բրիւսէլի սօցիալիստական բիւրօն, շատ թէ քիչ մանրամասն տեղեկանալով մեր գործի մասին, ծանօթանալով մեր սօցիալիստական աշխարհայեացքի հետ, մտել էր մեզ հետ յարաբերութեան մէջ և հաղորդում էր մեզ սօցիալիստական կուսակցութիւնների աշխարհում կատարուող խոշոր իրողութիւնները: Իսկ սրանից մի երկու տարի առաջ, համառուսական մեծ յեղափոխութեան սկզբում, գերմանական սօցիալ-դեմօկրատիան հանգանակութեան ձեռնարկելով յօգուտ Ռուսաստանի սօցիալիստական կուսակցութիւնների, յատկացրել էր գումարի մի մասը «Գաշնակցութեան», իբրև մի մարմնի, որ կանգնած է սօցիալիստական պայքարի հողի վրայ: Այդպիսով անցեալում, մեր կազմակերպութիւնը որոշ չափով վայելել էր արդէն միջազգային համերաշխութեան հաւաստիքներ: Մնում էր անել վճռական քայլը—գրել վաշտօնապէս Ինտերնացիոնալի մէջ:

Եւ այդ քայլն էլ արւեց. «Գաշնակցութիւնը» ընդունեաց սօցիալիստական կուսակցութիւնների շարքը, հակառակ մեր հայրենակից ռուս ու հայ սօցիալ-դեմօկրատների ճիգերին, բողոքներին:

Հտուտգարտի միջազգային սօցիալիստական կոնգրէսին

ուղարկեցին երեք դաշնակցական պատգամաւորներ, մէկը կուսակցութեան կողմից՝ վճռող ձայնով, միւս երկուսը կովկասեան մարմինների կողմից, խորհրդակցական ձայնով: Իրօք «Գաշնակցութեան» Ռուսաստանի հատուածն էր կօնգրէսին մասնակցողը և նա մտնում էր մէկ ձայնի իրաւունքով համառուսական սէկցիայի և ռուս սօցիալիստ-յեղափոխական ենթասէկցիայի մէջ: (Ամբողջ ռուսական սէկցիային տրւած է 20 ձայն, որից 10-ը՝ սօցիալ-դեմօկրատիային, 7-ը սօց-յեղափոխականներին և 3-ը պրօֆէսիօնալ չէզոք միութիւններին):

Սօցիալիստական Բիւրօյի ժողովում, օգոստոս 16-ին, խորհրդակցութեան նիւթ եղաւ և Թիւրքաց-Հայաստանի առանձին ներկայացուցչութեան հարցը, որ մեր առաջարկն էր և նպատակ ունէր ստեղծել առանձին հայկական սէկցիա: Սակայն, բանի որ նոր սէկցիա ստեղծելու հարցը համարուում է ծանրակշիռ ու պատասխանատու և բանի որ մեր առաջարկը գալիս էր յանկարծակի, Բիւրօն որոշեց յետաձգել Տաճկահայաստանի զատ ներկայացուցչութեան հարցը մինչև իր առաջիկայ նիստը, ուր «Գաշնակցութեան» պատշաճ մարմինը կը ներկայացնէ մանրամասն զեկուցապիր տաճկահայկական կազմակերպութիւնների մասին, և սօցիալիստական բիւրօյի անդամները վճիռ կը տան արդէն *en connaissance de cause* (իրերին տեղեակ):

*

„Liederhalle“-ի հոյակապ դահլիճում, օգոստոսի 18-ին տեղի է ունենում կօնգրէսի բացումը: Գահլիճի պատերը զարդարւած են գոյնզգոյն ծաղիկներով, որոնց միջից երևան են գալիս սօցիալիստական հռչակաւոր մտածողների պատկերները,—Մարքսի, Լասալի և ուրիշների: Պատգամաւորները, թւով հազարի չափ, բաժանուած ըստ ազգութիւնների ու պետութիւնների, շարւած են երկայնաձիգ սեղանների շուրջը: Գերմանացիք նստած են շուրջանակի. ապա գալիս են անգլիացիք, Ֆրանսիացիք, ամերիկացիք, իտալացիք, շվեյցարացիք, աւստրիացիք, սպանիացիք, շվեդները, նորվեգիացիք, բելգիացիք, բուլգարներ, սերբեր, ռումէներ, լեհեր և այլն: Վենտրօնում՝ երկու մեծ սեղաններ յատկացուած են ռուսական սէկցիային,—սօցիալ-դեմօկրատներին, բունդին, սօցիալիստ յեղափոխականներին, դաշնակցականներին (թւով մօտ 50 պատգամաւոր): Վան պատգամաւորներ նաև Վանագայից, Բօլիվիայից, Արգենտինայից, Աւստրալիայից, Եսպանիայից: Ընդամենը ներկայ են 25 ազգութիւն:

Վան դ եր վ է Լ դ ը (բելգ. սօց. առաջնորդ), իբրև նախագահ Միջազգային Սօցիալիստական Բիւրօյի, բաց է անում կօնգրէսը և խօսքը տալիս է Բ է բ է Լ ի ն: Գերմանական սօց-դեմօկրատիայի ծերունի, բայց միշտ երիտասարդ պարագլուխը բեմ է գալիս բուն ծափահարութիւնների մէջ և «բարի գալստի» մի քանի ոգևորիչ խօսքերից յետոյ սկսում է պատմել սօցիալիզմի աջողութիւնները վերջին երեք տարւայ ընթացքում: Ամստերդամի կօնգրէսից ի վեր, այլևայլ երկրներում:

Փրանսիայում սօցիալիստական Ֆրակցիաները միացան և ընտրողական բուն պայքարի մէջ միացեալ սօց-կուսակցութիւնը կարողացաւ հասցնել իր ներկայացուցիչների թիւը պարլամենտում 37-ից մինչև 54:

բոլոր հնարաւոր միջոցների, ընդհանուր գործադուլի և նոյնիսկ ապստամբութեան:

Նոյն ոգով էր խմբագրւած և Շտուտգարտում դրւած Ֆրանսիական ընդունակութեան: Առհասարակ Ֆրանսիացիք պահանջում են, որ այժմից արդէն նախորոշին այն կ'օնկրեւտ միջոցները, որոնց պիտի դիմեն զանազան երկրների սոց. կուսակցութիւնները՝ պատերազմի առաջն առնելու համար:

Գերմանական սօցիալ-դէմոկրատիան միանգամայն հակառակ է այդպիսի նախորոշման: Բէքէլի և Ֆոլմարի բերանով նա յայտարարեց, որ կարակի մերժում է թէ Հերովէյի հակազգային թէօրիաները և թէ Վալտեանի ու Թորէսի բանաձևը. գերմանական սօցիալ-դէմոկրատիան առանց քաշելու հասկացրեց Բէքէլի հեղինակաւոր խօսքով, որ եթէ նա Ֆրանսիական սօցիալիստների պէս այժմից յայտարարէ պատերազմի միջոցին գործ դնելիք իր միջոցները, ապա Վիլհելմ II-ի կառավարութիւնը խիստ հաւածանքներ կը սկսէ սօց. դէմոկրատիայի դէմ: Բէքէլի և մանաւանդ Ֆոլմարի ձառերից պարզ երևում էր, որ Գերմանիայի սօցիալ-դէմոկրատները առհասարակ շատ աւելի ազգայնական են, քան Ֆրանսիական սօցիալիստները, որ եթէ նոյնիսկ մի գեղեցիկ օր Գերմանիան դրդէ ու նախաձեռնէ պատերազմ Ֆրանսիայի դէմ,—այդ պարագայում ևս գերմանական սօցիալ-դէմոկրատիան իր մի քանի միլիոն համախոհներով պիտի մտնէ համազգային բանակի մէջ և պիտի գնայ ջախջախելու Ֆրանսիան... պլատոնական մի քանի բողոքներ լսեցնելուց յետոյ. Այդպէս էր գերմանացի հռետորների ընդունած տոնը, որ ի զուրբօզա Վիլհելմը ուրախ աշխատեց մեղմել իր մի կորովի ձառով, ուր խորհուրդ էր տալիս սրել, ուժեղացնել Բէքէլի ընդունակութեան: Այդ վերջինը բաւականանում էր ընդհանուր, անորոշ խօսքերով և ոչ մի կ'օնկրեւտ միջոց չէր նախորոշում ապագայի համար:

Բէքէլ և Ֆոլմար խիստ աննպաստ տպաւորութիւն արին իրենց երկչոտ ու օպորտունիստ յայտարարութիւններով և Թորէս մի անգամ ևս առիթ ունեցաւ կատարի ոճով խարանելու գերմանական այդ երկչոտութիւնը, յեղափոխական ոգու, տեմպերամենտի բացակայութիւնը. դահլիճը թնդում էր կրկնակի ու որոտընդոտ ծափահարութիւններից և պատգամաւորների ահագին մեծամասնութիւնը համակրութեան ցոյցեր էր անում մեծ հռետորին:

Թորէս-Վալտեանի բանաձևը յայտարարում էր.

«Աշխատաւոր դասակարգը բոլոր երկրներում պէտք է իմանայ, որ երբ մի կառավարութիւն սպառնում է մի ուրիշ ազգի անկախութեան, նա զբանով իսկ դուրս է գալիս այդ ազգի դէմ, նրա աշխատաւոր դասակարգի դէմ և ամբողջ միջազգային աշխատաւորութեան դէմ: Ապահովելու տակ գտնուող ազգը և աշխատաւոր դասակարգը հրամայական պարտաւորութիւն ունին՝ պաշտպանելու իրենց անկախութիւնը այդ յարձակումների դէմ և նրանք իրաւունք ունին ամբողջ տիեզերքի աշխատաւոր դասակարգի աջակցութեան վրայ: Ինքնապաշտպան այդ քաղաքականութիւնը, ինչպէս և սոց. կուսակցութեան հակամիլիտարիզմը հրամայում են, որ մենք սօցիալիստներս պահանջենք զինաթափ անել* բուրժուազիային և զինել աշխատաւոր դաս-

* «Ձիմարպի» բառը այստեղ յարաբերական հասկացողութիւն է, ընդհանուր, համաժողովրդական (կամ համազգային) զինաւորումը նշանակում է բուրժուազիայի յարաբերական զինարարումը:

սակարգը, ընդհանուր համաժողովրդական զինաւորութիւն մտցնելով»:

Ապա ընդունակութեան յիշատակում է Ռուսաստանի յեղափոխութեան բռնկումը, շեշտում է, որ հարևան կայսրութիւնները տրամադիր են օգնութեան դալ նեղն ընկած ցարիզմին, յիշում է կապիտալիստական ու գաղութային (կոլոնեալ) անդադրում ձեռնարկներն ու կողոպուտները և այդ բոլորը ի նկատի առնելով նա (Թորէս-Վալտեանի բանաձևը) պահանջում է, որ միջազգային սօցիալիստական բիւրօն և միջպարլամենտական կոնֆէրէնցիան ազգեն պատշաճաւոր հաստատութիւնների վրայ, որպէսզի կարողանան միջազգային մի ընդհարում սպառնալու ժամանակ ձեռք առնել հարկ եղած միջոցները՝ նրա առաջն առնելու համար:

Ահա այդ բանաձևն է, որ ընդունել էր Ֆրանսիական սօցիալիստների մեծամասնութիւնը և որ գերմանական սօցիալ-դէմոկրատիան կտրակի մերժեց, պատճառաբանելով, որ այդ տեսակ բանաձևի քեզարկումը կը հրաւիրէր սօցիալ-դէմոկրատիայի վրայ Վիլհելմ-Բիւլովեան կառավարութեան շանթերը...

Պացութիւնը բաւական փափուկ էր. հակասութիւնը Ֆրանսիական և գերմանական բանաձևերի մէջ—խիստ աղաղակող: Պէտք էր ելք գտնել և դրա համար աշխատեցին Վանդերվելը և Ադլերը: Երկու ըստ երևութիւն անհաշտելի բանաձևերից կազմեց երրորդը, խիստ ձգձգւած ու առաձգական, որ և ընդունեց միաձայն կոնգրէսից:

Պատերազմների առաջն առնելու համար, այդ երրորդ բանաձևը առաջարկում է.

«Եթէ որեւէ պատերազմ սպառնայ բռնկել՝ ապա շահագրգռւած երկրների մէջ աշխատաւոր դասակարգի և նրա պարտաւորական ներկայացուցիչների պարտականութիւնն է՝ միջազգային բիւրօյի աջակցութեամբ ամեն ջանք թափել պատերազմը արգելելու համար, գործ դնել այն բոլոր միջոցները, որոնք կը թւան նրան ամենից աւելի նպատակաշարժար և որոնք տարբերում են, բնականաբար, նայած այդ երկրների դասակարգային կռիւններին սաստկութեան և նայած ընդհանուր քաղաքական կացութեան»:

«Այն դէպքում, երբ ընդհարումը այնուամենայնիւ տեղի կունենայ, նրանք պարտաւոր են միջամտել թէ պատերազմը շուտով դադարեցնելու համար և թէ բոլոր ուժով շահագործելու համար այն տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամը, որ այդ պատերազմը առաջ կը բերի. այդպիսով նրանք կը յուզեն ժողովրդական խորին շեղումներ և կը փութացնեն բուրժուազական տիրապետութեան անկումը»:

Տարտամ ու առաձգական այդ բանաձևը ընդունեց միահամուռ կերպով: Նրան ձայն տւեց նոյնիսկ Հերովէյն: Գարձեալ, անշուշտ, իւրաքանչիւր երկրի սօցիալիստները կը շարունակեն ունենալ իրենց յատուկ տարբերակ համաձայն իրենց պայմաններին, ցեղական տեմպերամենտին և այլն:

Պատերազմի միջոցին, ասում է բանաձևը, սօցիալիստ կուսակցութիւնները կը դիմեն բոլոր միջոցներին, որոնք «տարբերում են, նայած զանազան երկրների դասակարգային կռիւների սաստկութեան և ընդհանուր քաղաքական կացութեան»: Այդ վերջին դարձաձևը իր անորոշութեամբ թոյլ կը տայ գերմանական սօցիալ-դէմոկրատիային՝ պատերազմի ժամանակ սեղմել իր շարքերը և զէնքը ձեռին, բուրժուա-իւնկերական բանակի մէջ ձուլւած, արշաւել թշնամու, դիցուք Ֆրանսիայի

դէմ և սօցիալ-դէմօկրատիան կը պատճառաբանէ, որ ինքը յարմարուած է իր երկրի դասակարգային կռիւններին ոչ շատ սաստիկ բնաւորութեան: Յըրանսիական Տերվէյխսաներին՝ այդ նոյն դարձածը իրաւունք կը տայ, հաւատարիմ մնալ իրենց դաւանած սկզբունքին և պատերազմը հրատարակելու վայրկեանին բարոզել ընդհանուր զինուորական գործադուր:

Յոյս կայ, սակայն, որ Տերվէյխսաները իրենց այլանդակ հասկացողութիւններով հայրենիքի և նրա պաշտպանութեան մասին, միշտ էլ կը մնան աննշան փոքրամասնութիւն, և որ գերմանական կամ որևէ արտաքին վտանգաւոր յարձակման դիմաց՝ Ֆրանսիական սօցիալիստները իրենց ճնշող մեծամասնութեամբ կերթան պաշտպանելու Մեծ Զեղափոխութեան հայրենիքը և թող չեն տայ, որ նրա անկախութիւնը վտանգուի...

*

Տաք վիճաբանութեան նիւթ եղաւ մասնաժողովի մէջ նաև գաղութային քաղաքականութեան հարցը (Kolonialpolitik): Մեծամասնութիւնը ի դէմս Ան-Վօլի (հօլանդ. սօց. կուս. պարագլուխ), Էդուարդ Բերնշտայնի, Գաւիդի և այլոց՝ առաջարկում էր, որ սօցիալիստները բացարձակապէս ժխտողական դիրք չը բռնեն կօլօնիական քաղաքականութեան դէմ, քանի որ լաւ ըէժիմի տակ կօլօնիստները կարող են շատ օգտակար լինել քաղաքակրթութեան առաջդիմութեան համար, աշխատաւոր դասակարգերի ու սօցիալիզմի համար: Փոքրամասնութիւնը առաջարկում էր միանգամայն և անպայման միաստիկ ճանաչել կօլօնիական քաղաքականութիւնը և բաւականանալ միայն բողոքներ հնչեցնելով՝ գաղութներում կատարուող բռնութիւնների դէմ: Կօնգրէսը ընդունեց 128 ձայնով ընդդէմ 107-ի՝ փոքրամասնութեան բանաձևը, որին ձայն տւեց և համառուական սէկցիան:

Այնուհետև պատգամաւորները քննութեան ենթարկեցին երրորդ ծանրակշիռ խնդիրը՝ թէ ի՞նչ տեսակ յարաբերութեան մէջ պէտք է լինեն զանազան երկրներում սօց. կուսակցութիւնները և պրօֆէսիօնալ միութիւնները: Ճնշող մեծամասնութեամբ կօնգրէսն ընդունեց Ամերիկայի սօցիալիստների բանաձևը, ուր ասած է, թէ աշխատաւոր դասակարգերի ազատագրութեան գործում Սօցիալիստ կուսակցութիւնը և Պրօֆէսիօնալ սիւնդիկատները համահաւասար արժէք ունին, որ ազատագրական կռիւ աջողութիւնը կախած է նրանից, թէ որքան սերտ յարաբերութիւններ կը տիրեն այդ երկու համազօր գործօնների միջև. որ, հետևապէս, կուսակցութիւնը և պրօֆ. սիւնդիկատները պարտաւոր են փոխադարձաբար աջակցութիւն ցոյց տալ և համաձայնութեան գալ կռիւ տաքտիկի վերաբերմամբ, որ կուսակցութիւնը պարտաւոր է նեցուկ լինել պրօֆէսիօնալ միութիւններին, նրանց կռիւ մէջ՝ յանուն աշխատաւորի անտեսական վիճակի բարելաւման և այլն: Այդ բանաձևը, ուրեմն, կտրուկ կերպով մերժում է բանւորական սիւնդիկատների չէզօքութիւնը, իբրև միանգամայն միասակար և պահանջութիւնը, իբրև միանգամայն միասակար, միևսը չում է, որ երկու ուժերը՝ մէկը քաղաքական, միևսը անտեսական՝ առաջ գնան ձեռք-ձեռքի տւած, ներ-

դաշնակ ջանքերով, յանուն ընդհանուր ազատագրութեան:

Այդ ըէզօլիցիային ձայն տւեց և ուսուական սէկցիան՝ սօց. յեղափոխականները, դաշնակցականները, սօց. դէմօկրատները և բունդը:

Փափուկ հարցերից էր նաև բանւորական գաղութականութեան հարցը: Հիւս. Ամերիկայի պատգամաւորը պատմում էր, թէ ինչպէս չինացի բանւորների հոսանքը դէպի Ամերիկայ անդրադառնում է այդ երկրի աշխատաւորների դուրսն առնելու վրայ. չինացիք լինելով յետամնաց ու անգիտակից մասսա, գործիք են ծառայում կապիտալիստների ձեռքին՝ գործադուրները վիժեցնելու համար և իրենք լինելով խիստ սակաւապետ, բաւականանալով չնչին օրավարձով, առհասարակ վտանգաւոր մրցակից են հանդիսանում տեղական գիտակից բանւորներին: Առտի Ամերիկայի սօց. պատգամաւորը առաջարկում է, որ սօցիալիստները ձեռք առնեն միջոցներ՝ հովանաւորելու տեղական բանւորներին ուրիշ յետամնաց երկրներից եկող գաղթականական հոսանքների դէմ (չինացիների, եսպոնացիների, իտալացիների և այլն):

Այդ առաջարկին միանում են Աւստրալիայի ու Արգենտինայի պատգամաւորները, որոնք նոյնպէս առաջարկում են հրաժարել սօցիալիստական սանտիմենտալիզմից և բարձր դասել ամեն պարագայում՝ գիտականից, սօցիալիստ պրօլետարիատի շահերը:

Այդ կարծիքների շուրջը սկսում է բուռն վիճաբանութիւն: Առարկում են, որ սօցիալիստը չի կարող այդ տեսակ դիրք բռնել դէպի գաղթական բանւորները, թէկուզ և լինեն նրանք յետամնաց ազգերից և գործիք ծառայեն կապիտալիստներին: Այդպէս կարող է վարել միայն նացիօնալիստ կուսակցութիւնը: Բարձր կուլտուրական երկրներում սօցիալիզմը պիտի աշխատէ կրթել օտար գաղթական բանւորներին, կազմակերպել և դասակարգային գիտակցութեան բերել նրանց:

Այդ մտքով և կօնգրէսը ընդունեց մեծամասնութեամբ մի բանաձև: Սակայն, դժուար թէ նա ի կատար ածւի այն երկրներում, ուր գաղթականութեան հոսանքները ամենից աւելի են զգալ տալիս իրենց բացասական հետևանքը:

Արջայպէս, միաձայն քեւարկում է մի որոշում՝ կանանց ընտրողական իրաւունքներին վերաբերեալ: Սօցիալիստական կուսակցութիւնները հըրաւիրում են բոլոր երկրներում ամենաեռանդուն պրօպագանդ մղել՝ նւաճելու համար կանանց ընդհանուր ընտրողական իրաւունքը: Այդ պայքարի մէջ սօցիալիստ կանայք չը պէտք է միանան բուրժուազական ֆէմինիստներին, այլ պիտի ընթանան ձեռք-ձեռքի տւած սօցիալիստական կուսակցութիւնների հետ:

*

Կօնգրէսը մտեանում է իր վախճանին: Մի շարք բանաձևեր ևս դրւում են քեւարկութեան և ընդունւում են միաձայն: Միջազգային սօցիալիստական կօնգրէսը իր բուն համակրութիւնն ու հիացմունքն է յայտնում ուսաստանցի սօցիալիստներին ու յեղա-

փոխականներին, նրանց հերոսական ու արիւնալի պայքարի համար: Քւէտարուծիւնը կատարուում է ծափահարութիւնների որոտով, դահլիճը ոտքի է կանգնում. ուսաստանցի պատգամաւորները նոյնպէս յոտնկայս, գլխի շարժումներով յայտնում են իրենց շնորհակալութիւնը:

Մի ընդլիցիա ևս ընդդէմ Ֆրանսիական արշաւանքի դէպի Մարոկկո, մի ուրիշը՝ ուսումնական կառավարութեան դէմ, հակահրէական հայածանքի առթիւ, մի երրորդը՝ յօգուտ Ամերիկայի հանքագործ բանուորների—և Ինտերնացիոնալը փակում է իր 6-օրեայ նստաշրջանը: Նորից հնչում է գոռ ելեւէջներով սօցիալիստական ուղղութեամբ, նորից այլացեղ պատգամաւորները համաշխարհային իրենց եղբայրացման հանդէսն են կատարում «պրօլետարական Մարսէլիէզի» ցնցող որոտի մէջ և ապա ամեն ինչ լուում է, կոնգրէսիստները հրաժեշտի ողջոյն են տալիս իրար և հեռանում դէպի աշխարհի զանազան ծայրեր:

Առաջիկայ միջազգային կոնգրէսը տեղի կունենայ 1910 թւին, կօպենհագում:

«Դրօշակի» խմբագրութիւնը ներկայացրել էր Շուտագարտի կոնգրէսին տպագրւած հակիրճ զեկուցում Հ. Յ. Դաշնակցութեան 17-ամեայ գործունէութեան մասին, Քիւրքիայում և Անդրկովկասում: Այդ զեկուցումը տարածւեց հարիւրաւոր օրինակներով կոնգրէսի մէջ: Նա կը կցւի այն ընդհանուր ժողովածուին, որ շուտով պիտի հրատարակէ Բրիւսէլի միջազգային սօց. Բիւրօն: Նրա բովանդակութիւնը համառօտակի կը բերենք առաջիկայ համարում:

Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Գ Ե Ո Ր Գ Չ Ա Վ Ո Ւ Յ

(Ս Ա Ր Հ Ա Տ)

1871—1907

I

1885-ին առաւօտ մը Սամնոյ սարէն լեռնցի մը կ'իջնէր դէպի վար: Քոյն ի վեր կը քայլեր պատանի մը՝ պայծառ, լուսաւոր ճակատով և կրակոտ, համարձակ աչքերով: Հայր ու տղայ էին: Կ'երթային դէպի Առաքելոյ վանքը:

- Աստուած օգնակա՛ն, Հայր սուրբ:
- Հողւոյդ պահպա՛ն, զաւակս:
- Մեռնի՛մ քեզիք, Հայր սուրբ, էտա զի՛մ լաճ բերբերմ վանք կարգալ սովրելու, միս քեզի՛ք, կաշին ու ոսկոր ինձի՛ք:

Այդ միտն ու ոսկորը Գեորգիին էին, որուն հայրը գրին ու դրքին երկիւրած պաշտամունքովը՝ կը բերէր իր զաւակը ահա Առաքելոյ վանքի դպրութեան տաճարին իբրև մատաղ: Տասնէչորս տարեկան էր այն ատեն Չավուշը, հազիւ խելահաս ու դիտակից այդ ճակատադրական նւիրումին՝ որ կը բանար կեանքի առաջին խորհրդաւոր կամարը իր առջև և որմէ ետք դեռ պիտի բացւէին նոր ու անծանօթ կամարներ՝ լի մրկայոյղ անակնկալներով ու գահավեժներով լի պայքարով, փոթորիկով ու ալեկոծութեամբ:

Գժւար թէ չորս հսկայ պարիսպներով շրջապատուած այդ դարաւոր մենաստանը կարողանար պահել իր մէջ Բանաց գաւառի ըմբոստ զաւակը, եթէ այդ մենաստանը՝ Առաքե-

լոյ վանքը չ'ըլար միայն, ուր լեռնական մատաղ բայց ինքնուրու հոգիները՝ հեռո՛ւ միատիբական թելադրութիւններէ ու կրօնական աշխարհատեսաց, շլատիչ տպաւորութիւններէ, կուգան անանխիքիչ մը լոյսով ու ձգտիլ դարձեալ իրենց սարերու կոյս ազատութիւնը:

Չորս տարի մնաց Գեորգը վանքին մէջ և այդ դպրոցական չորս տարիները եղան նոյնքան արկածալից ու անհանդարտ, որքան յետագայ ըստ իր կեանքի տարիները. կռիւքիւրդ լաճերու հետ՝ որ կը համարձակէին վանքի գաւառակները գողնալ, կռիւքիւրդ հովիւներու հետ՝ որ կը բերէին իրենց նախիրը արծեւու վանական արօտներու վրայ:

Այս միջոցներուն էր ահա որ վանքի շուրջը հանդիպեցաւ Արաբոյին ու ընկերներուն և առաջին անգամ լսեց «ընկերութիւն» խորհրդաւոր բառը: Ազեւորումի, արկածի և խռովքի ծարաւի իր հոգւոյն խորը արթնցան առաջին դիւցազնական բնագոյնները այս հանդիպումին՝ որ ներշնչեց իրեն անձնավստահութիւն ու յանդգնութիւն: Եւ սրտովին՝ կապեցաւ Արաբոյին, Վեռնի ու ընկերներուն, որոնց գաղտնաբար կերակուր կը տանէր վանքէն:

Անծանօթ գրգռի մը նեղել կը սկսէր իր պատանիի զրացումները և անհրապոյր, հեռոցներէ անտանելի կը դարձնէր իրեն, վանքն ալ, դպրատունն ալ, դասագիրքն ալ: Վրայ հասաւ Կիւլիգարի ողբերգական դէպքը և Մուսա պէկի խժոժութիւնները որոնք ցնցեցին Տարօնը:

Գժոխը դարձաւ վանքը, Գեորգը կապեց տրեխները, վերցուց ճականը ու առաւօտ մը նորէն իր լեռնաշխարհը բարձրացաւ:

Մշտիներն է հիմա, իր պապինական օրհնեալ օծակը: Մշտիները, Գեորգի այդ ծննդավայրը, Բասնաց գաւառի այն դիւղն է՝ Պէրմի հետ, որ անուցած է Սամնոյ յայտնի կարիճները և խանձարարուրը օրօրած է այն քաջարի ապետներուն, որոնք իրենց քաջագործութեան համբաւովը լեցուցած էին երկիրը:

Վարպետ և անվեհեր որսորդներ են հոն ամէնքն ալ այդ վայրի ու խրոխտ աշխարհին մէջ՝ որ թօթափած իր վրայէն բոյս ու բուսականութիւն՝ ժայռ ու ապառաժ է կտրած: Այ մէկ քնքուշութիւն, ո՛չ մէկ փափկութիւն, ըրնութեան ո՛չ մէկ թեթեւ նազանքը, սեպ կատարներուն վրայէն՝ որ կը փայլին արևուն դէմ՝ կանցնին քարայծնէրը հովի պէս արագ և օդին մէջ կը լսի արծիւին հզօր թռկերուն թափահարումը. յարստամ, տևականօրէն տարբային պայքարը կը լարէ կենդանին կենդանիին՝ քիւրդը հայուն և հզօրը տկարին դէմ, վայ տկարին, վայ անգործին:

Գեորգին հայրը համբաւաւոր որսորդ էր, որուն աչքերը դժբախտութիւն ունեցան տարիներ յետոյ լոյսէ զրկելու:

Գեորգին կը մնար ուրեմն՝ սպաննելու՝ համար լեռան ձանձրոյթը, հօրը հրացանը շալկել և թափառիլ մացառններուն ետև, ապառաժներուն վրայ և որսալ ինչ որ հանդիպէր: Առտուն կանուխ դուրս գալով տունէն՝ իրիկունը մուրթին հետ տուն կը մտնէր:

Վանքէն, վարի աշխարհէն, Արաբոյէն ու ընկերներէն արդէն բաժանուած էր աւելի ըմբոստ, աւելի խիզախ՝ «ընկերութիւն» բառը մոգական ազդեցութիւն ըրած էր անոր մտքին վրայ, որ կը մղէր զինքը իր շուրջը խմբելու երիտասարդ ընկերներ և պատրաստելու զանոնք:

Եւ մանուկ «ընկերութիւնը» պատանի այդ ըմբոստներուն՝ յափշտակած Արաբոյի, Վեռնի քաջագործութիւններով՝ անդադար կուրի մէջ էր քիւրդ լաճերու հետ, առաջնորդ ունեցնելով Գեորգը:

Բայց հազիւ տարի մը կը տևէ այս ազատ, ինքնիշխան կեանքը՝ երբ տարօրինակ միջադէպ մը եկաւ յայտնելու թէ այս պատանիին մէջ կազմուած էր արդէն պիտի և անկախ նկարագիր մը, որ կը շեշտէր անոր ըմբոստ անհատականութիւնը:

Իրիկուն մը տուն վերադարձին, հայրը բարկացաւ իրեն և արգելեց որ իր հրացանը չի դորձածէ այլևս:

—Վա՛, այդպէ՛ս, հա՛, ըսաւ Գեորգ, թող այս օճակը ինձի հարած ըլլայ մինչև որ ես ինձի համար հրացան մը չը գտնեմ:

Գեղեցիկ Տրօցան մը ամբողջ հարստութիւն մը, թա-

գաւորութիւն մը կարժէ Սասնոյ լեռներուն վրայ: Ո՞ր գտնել:

Գէորդ վար իջաւ սարէն, ջորեպանի մը հետ գնաց շիտակ Հալէպ՝ դրամ վաստակելու որպէս զի հրացան մը գնէ: Հազիւ վեց ամիսի չափ մնաց հոն, որովհետեւ իր ազգականները իր հունած հրացանը գնեցին և տւին իրեն ու վերադարձուցին հայրենիք:

Երբ տուն դարձաւ ու դռնէն ներս մտաւ, իր «պուհիմփաշ» չախմախի հրացանը հօրը առջև դրաւ ու ըսաւ՝

— Աստ դրացին՝ մարդս գործիքի տէր կ'ընէ...

Ճիշտ է, ոչ միայն գ ո Ր ժ ի ք ի տէր եղաւ, այլ և զրտաւ իր բացարձակ անկախութիւնը:

Այս պահուն արդէն 90 թւականն էր, որ կը բանար հայկական յեղափոխութեան արիւնոտ շրջանը և դեռ յեղափոխական առաջին քարոզիչները Սասնոյ լեռներուն վրայ չ'երեցած՝ արդէն Գէորդը, ինքնաբերաբար, իրերու բռնութեամբ, շրջապատող պայմաններուն դէմ ըմբոստ՝ կը հրաւիրէր գիւղացի երիտասարդութիւնը «ո՛չ խարճ, ո՛չ ալ խարաճ տալ կառավարութեան»:

Ու երբ Տաւուտեան Սասնոյ վրայ ոտք կոխեց՝ Գէորդը եղաւ անոր առաջին ընկերը, անոր վատահալի ու ամէնէն անխնջ գործակիցը, ինչպէս նաև տեղին պայմաններուն աւելի ծանօթ ու իրազեկ ուղեցոյցը:

Հազիւ թէ տարւան մը կազմակերպական աշխատութիւնը վասնուած էր, և ահա վրայ հասաւ Տաւուրիկի 92 թւականի մեծ կռիւր: Քիւրդ աշխրեթները ահագին ուժով ինկան Տաւուրիկի վրայ:

Այս կռիւն մէջ—որուն մասնակից էր նաև Հրայրը— Գէորդը հակառակ իր փոքր տարիքին ու փոքր հասակին, ցոյց տաւ այնպիսի քաջութիւն, այնպիսի արտակարգ յանդգնութիւն, որ Տաւուրիկի ամէնէն փորձ ու տարեց ուղիմազէտներուն հիացումը և զարմանքը գրաւեց: Կռիւր բուռն ու օրհասական էր, որովհետեւ երկրորդ օրը թշնամին օգնութիւն ստացած և ուժովցած դրո՛հ կուտար և տաւուրիկցիները կը պատրաստէին նահանջել դէպի Ֆոֆոքարը: Խուճապ մը ոչ միայն պ է ն ա մ ու ս պիտի հանէր ամբողջ Տաւուրիկը, այլ նաև աղէտաւի ջարդի մը պիտի մատնէր 6—700 ընտանիք: Գէորդը Փրխվայ Տէր-Գաբրիէլ քահանային հետ կռնակ կռնակի հերոսաբար շարունակեցին դիմադրութիւնը և խեցից յաղթութեան փառքը:

Սասունը փրկւած էր և յաղթական:

Առաջին դպիսին էր որ Գէորդը կը շահէր 21 տարեկան հասակին մէջ և իր անունը կը դարձնէր ժողովրդական ու սիրելի:

Անցաւ տարի մը: Կառավարութիւնը կը հետապնդէր Տաւուտեանը:

93-ին, ինքը Տաւուրիկ կը գտնէր, երբ գոյժը հասաւ թէ Սէմալի մէջ ձերբակալուած է Տաւուտեանը: Անմիջապէս հաւաքելով տաւուրիկցիները՝ թուաւ դէպի Սէմալ հաւարի սակայն ուշ էր արդէն, Տաւուտեանը իջեցուցած էին Մուշ: Այդ օրէն՝ աւելի խոր ատելութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ լեցուած դէպի բռնակալութիւնը, ուխտեց վար չը դնել գէնը և ներխուժել յեղափոխութեան, մինչև իր վերջին շունչը:

Հաւատարիմ մնաց իր ուխտին:

Ի դ՛ուր կառավարութիւնը ձերբակալելով Տաւուտեանը՝ կը յուսար թէ ազատութեան աստղը Սասնոյ բարձունքներուն վրայ թեքուած և խաւարած ըլլար: Գէորդը հոն էր իր ընկերներով վառ պահելու ներխուժան հուրը:

Երկար չը տևեց. Մուրատ էֆէնտին—ինչպէս կ'անուանեն սասունցիները—երկրորդ անգամ ըլլալով վերադարձաւ Կովկասէն, ուր բացած էր գէնը ու ուղիմամբը ձարելու: Գէորդը՝ իր ընկերներուն՝ Կարապետի, Քուլա Օհաննէսի, Ադամի ու միւսներուն հետ միացան Մուրատ էֆէնտինի:

Մկան դարձեալ դանդաղ բայց անվհատ աշխատութիւնը՝ կազմակերպելու և համախմբելու մէկ դադափարի շուրջ լեռնական այս արի ժողովուրդը, որ սակայն բաժա՛ն բաժա՛ն դիւղերու մէջ, յաճախ մինչև ետականութիւն հասնող ծայրայեղ անհատապաշտութեամբ մը և ցեղային ցա-

ւալի հակակրութիւններով տարւած՝ կը դժարացնէր հաւաքական ճիգը ու ընդհանուր գործակցութիւնը հասարակաց թշնամիին դէմ:

Գժբախտաբար այդ կիսանկախ, բռնակալութեան անմիջական ապականիչ դրացնութենէն հեռու ինկած սարերուն վրայ ալ վատութիւնը գոյութիւն ունէր: Ալի-Չունանի ուսը՝ որ մատնած էր Արաբոն ու իր ընկերները, կը հետապնդէր այս անգամ Մուրատ էֆէնտին ու Գէորդը, մինչև որ Գէորդի արդարակորով բազուկը վերջ տաւ այդ սողունի կեանքին:

Վրայ հասան 94 թւականի մեծ օրերը:

Անթիւ, անհամար է շէրը պաշարեց Կէլէկուզանն ու Սէմալը և սկսաւ սարսափելի, անհաւասար կռիւլ՝ որ տևեց տասը օր: Գէորդի ամբողջ մարտական խուճբը կը բաղկանար 8 կտրիճներէ, բայց իր հետ էին անմասն տաւուրիկցի, սէմալցի, շէնիքցի ու Կէլիեկուզանցի. իսկ թշնամին անհամար էր:

Միայն սասունցի կարող էր ճակատ տալ այս տեսակ ահաւոր յարձակման մը և միայն Գէորդին անվեհճեր յանդգնութիւնը կարող էր դէմ դնել և արհամարել թշնամիին զօրութիւնը:

— Տէլէխըն, պուայէ ամէն, տէլէխըն, զա՛րկ, եղբայր, զա՛րկ, կը պոռար, իմտատը շիւտ կուգայ կը հասնի Ռուսաստանէն. մի կարծիք որ այս 5 սիւրմախով ու 2 խաբաւիլով պիտի մնանք. եթէ մնանք ալ՝ յաղթութիւնը մերն է, Մուրատ էֆէնտին մեզի համար փամփուշտ կը լեցնէ. զարկէք, զարկէք անխնայ...

Բայց Ռուսաստանը շատ հեռու էր և կռիւր օրհասական: Կառավարական զօրքը՝ որ սկիզբները հանդիսատես կը մնար լոկ, յուսալով որ քիւրդ էշքէթները կարող պիտի ըլլային շուտով յաղթանակը տանիլ, խաբւած իր հաշիւին մէջ, նախ քիւրդ տարազով ծպտած, յետոյ յայտնապէս՝ միացան բարբարոս խուժանին ու յարձակումը սասուկացաւ:

Քաջարի սասունցի կամաց-կամաց սկսաւ նահանջել դէպի Տաւուրիկ՝ առաջնորդութեամբ Գէորդի ու ընկերներուն: Փամփուշտները սպառուած էին, ուղիմական դիրքերը անցած թշնամիին ձեռքը, Սասնոյ բոլոր կիրճերն ու ճամբաները բռնուած՝ զօրքերէն ու քիւրդերէն: Գիմադրութիւնը անկարելի էր այլևս շարունակել:

Գէորդը, Մուրատ էֆէնտին ու շարք մը տաւուրիկցիներ բռնադատեցան սպաստանիլ Տաւուրիկի Հարթ թաղին տակ գտնուող քարայրը՝ որ 10 րոպէով հեռի է Ձկնկօլ քաղէն: Թշնամին սակայն՝ մասնութեան մը շնորհիւ, իմանալով թաքստոցին տեղը՝ պաշարեց քարայրը, զօրքը վերէն գարով ու Փափոռէ Կէնձօն ալ իր էշքով դետին միւս կողմէն: Ինքնապաշտպանութեան ոչ մէկ միջոց: Սակայն Գէորդը, Սասունի հպարտ գաւառի, չուզելով գլուխ ծռել, հրացանը թշնամիին ուղղեց:

— Վա՛ր դիր հրացանդ, ընկեր, ինչդրեց Մուրատ էֆէնտին հանդարտ, մենք մեր 40 փամփուշտով, կուժ մը ջրովն ու սակառ մը խողողովը չենք կրնար երկար դիմանալ, պէտք է համակերպիլ...

Մուրատը, Գէորդը ու ընկերները ձերբակալելով տարւեցան Սէմալի եկեղեցին, ուր շարժարանքի ու տանջանքի առաջին քստմնելի փորձերուն մկրտութիւնը կրեցին: մինչ դուրսը, կապաններուն, կիրճերուն և Տաւուրիկի գեղերուն մէջ կը լայնանար, կ'ընդհանրանար անասելի, ահաւոր եղբերութիւնը օգբիլ վայրագ հրամանատարութեամբ:

Մուշէն Պիթլիս և Պիթլիսէն դարձեալ Մուշի բանտը երբ եղեռնադատ ատենար զձեռք արդէն դատապարտութիւնը:

Տասնը հինգ տարւան բերդարգելութիւն:

Գէորդին թուաց թէ այդ կեանքը հազար անգամ անգութ ու անտանելի էր գերեզմանէն, կը անտէր արդէն որ բանտին մէջ իր երիտասարդութիւնը և կորովը, և ինքնավատահոթութիւնը կորցնելով պիտի մնար միայն սոււր մը, նախին ուղիմի Գէորդէն:

Անկարելի էր համակերպիլ այս վախճանին: Եւ սասունցի սկսաւ կրծիլ իր գառապեղին երկաթները: Ազատ լեռները կը տնջար:

Պէտք էր քանդել «Սփարի զըլլաւորին», Մուշի այդ անիծեալ բանտին վանդակները՝ թռչելու համար դարձեալ դէպի Սասնոյ սարերը, որոնց ազատ սարսուռը կը բերէր իր հետ քամին։

Մուրատը երրորդ յարկն էր, ու Գէորգը երկրորդ յարկը և խտուրտ արգելած էր յարաբերութիւն ունենալ։ Մուծ ու անարև նկուղին մէջ առարկայ մշտական նախատինքի, զրկանքի, բանտային ստորերկրեայ տանջանքներու՝ մօտ երեք տարի համբերեց։

Առաջին օրէն երբ բանտի չորս պատերուն մէջ փակեցցաւ, յանդուգն վտանգները չափող և անոնցմէ օգուտելու վարժ իր աչքերը սրատեսութիւնն ունեցան արդէն նշմարելու այն հնարաւոր կէտը՝ որ կրնար անցը տալ իր փախուստին։

Իրեն յոյս տուող պատուհանը՝ պատշաճամաձև դուրս ինկած էր պատին երեռէն մէկ քանի թիղ և վանդակի մը պէս կը կախէր բարձրութեան վրայ։ Գէորգը հաշուեց որ եթէ կարելի ըլլար պատուհանը ծակել և յաջողութեամբ գործը գլուխ հանել, այն ատեն կը մնար միայն վար կախիլ և անգամ մը ոտքերը գետին դնել... մնացածը ազատութիւնն էր։

Սկսաւ անշուշտ, և մըջիւնի աշխատութիւնը գիշերան մուծին ու լուծեան մէջ և ամէն առաւօտ հողը դրպանով կը կրէր դէպի... ու կանհետացներ. բանտային խուզարկունքներէ թագուն պահելու համար Գէորգը գործարքեց ապշեցուցիչ հնարամտութիւն և խորագիտութիւն։

Աշխատութիւնը իր վախճանին կը մօտենար, բայց ուրիշ նոյնքան յամու, նոյնքան հզօր մտահոգութիւն մը ունէր. ինչպէ՞ս փախիլ բանտէն՝ առանց Մուրատ էֆէնտիին, որուն համար մասնաւոր յարգանք կը տածէր։ Այս իսկ պատճառով քանի մը անգամ ներկայացած առիթներէն կամովին չուզեց օգուտիլ, անոր համար որ Մուրատ էֆէնտին իր հետը պիտի չըլլար։ Ուստի ծակեց առատաղբ, նորօրինակ բայց ապշեցուցիչ միջոցով մը հեռախօսի հաղորդակցութիւն մը հաստատեց Մուրատի հետ. մանկու թենէն սորված էր թէ լուցկիի մը երկու տուփերու միջև թել կապելով՝ կարելի էր խօսակցութիւն կատարել մօտաւոր հեռավորութեան մը վրայէն։ Այդպէս ալ ըրաւ։

Սակայն Մուրատը կը յամուէր մերժել ամէն առաջարկի Գէորգը՝ յուսահատութիւնը հոգոյն մէջ, համոզեցաւ որ պնդելն ու աղերսելն անօգուտ էր վերջապէս։

97-ի ապրիլի 7-ն էր, ամէն ինչ պատրաստ՝ յանդուգն և գերագոյն փորձը հարկաւոր էր։ Այդ իրիկուն բարեբախտաբար սարսափելի փոթորկալից և ձիւնախառն անձրևի պատճառով, թանձր մուծ մը տիրեց։ Գէորգը կապեց մէջքին պարանը՝ որ ինքը հիւսած էր իր ձեռքով (մարդ չը գիտէր ի՞նչպէս և ուրի՞՞ ձեռք ձգած էր այժի մաղը), ու օձի պէս սողաց բարձրութենէն վար, ընկերները վարը կըսպասէին արդէն։ Բանտին պահակը՝ մուծին մէջ մարդկային շոշորթներ զանազանելով հարցուց սպառնաձայն։

- Ո՞վ էք դուք։
- Ճամբորդներ։

Ու միամիտ պահակը քաշեցաւ իր անկիւնը, ինքզինք պատսպարելով երկնքէն իջնող հեղեղէն։

Համաձայն նախապէս ծրարուած որոշման՝ փախստականները բաժանուած երկու տարբեր ճամբաներու Տ... գիւղին քարայրին մէջ վերստին միացան իրարու։ Անկէ անդին Սասունն էր։

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

ՄՈՒԾԻ ՅԱՐՁԱՎՍԱՆ ՍԱՆՐԱՍԱՆՆԵՐԸ

ՄՈՒՇ, 25 յուլիս

Մուլուխի արիւնալի դէպքից յետոյ՝ կացութիւնը ծանրացաւ։ Կառավարութիւնը դրդուած էր քիւրդերին, թիւր-

քերին և նոյնիսկ զօրքերին կոտորած առաջ բերելու երկիւղալի շուկներէրց դրդուած հայերը տներն էին քաշուել։ Ութ օր յետոյ, կառավարութեան ճնշումների վրայ՝ հայերը հարկադրեցան խանութները բանալ բայց ստուկուր մեծ էր, որովհետև թիւրքերը խանութները զէնք էին լցրել և զինուած նստել։

Յունիսի 20-ին, հինգշաբթի զօրքեր և թիւրքեր համաձայնուած են ժամը 4-ին, շուկայում ընդհանուր ջարդ սկսիլ։ Առաւօտեան արտակարգ շարժումներից հայերը ըսկոտմ են կասկածիլ և ուսանք քաշուած են և այն ժամը 2-ին՝ 4—500 զինուորներ առանց հրացանների՝ ասրճանակներով և դաշոյններով զինուած, յանկարծ լցուած են շուկան և դիմում դէպի մզկիթ։ Թիւրք ստահակներից ոմանք առանց սպասելու ժամը 4-ին, զօրքերու շարժումը նշանաբան առնելով, ընկնում են հայերի վրայ, որոնք սակայն փախուստ են տալիս։ Բայց հէնց այդ խուճապի միջոցին, թիւրքերը յաջողում են վերաւորել փակնող հայերին։ Նայն հայոց թաղերում այդ միջոցին կինները և երախաները մի դարհուրելի լաց սկսեցին, դռնէնով թէ շուկայում ջարդ կայ. անզէն, անպատրաստ, յանկարծակիի եկած հայերի աղաղակը, ամբոխի ահաբեկ կոչերը դժբեցին բոլոր քաղաքը։ Մոլեգնած՝ հայ կիներէրց շատերը դէպի շուկան, դէպի սուրն ու կրակը էին խուժում իրենց զոհաբերութեամբ փրկելու իրենց սիրելիները։ Տեսարանը յուզիչ էր։

Նոյն պահուն շատերը արդէն վերաւոր ընկել էին և շալակով արիւնաթաթախ նրանց փոխադրում էին։ Ահա անունները՝ Չորոյ թաղէն՝ Արփիար Աբրայեան 30 ամեայ՝ գնդակահար, Ասիկ Ներսէսեան, 16 ամեայ՝ դաշունահար, Գնօ Տօնօյեան, 50 ամեայ՝ դաշունահար, Աբթ Վաքէսեան, 20 ամեայ՝ դաշունահար, Խօրէն Տ. Սահակեան 18 ամեայ՝ դաշունահար, Արշակ Պօղօսեան, 26 ամեայ՝ դաշունահար, Մարինէ Խուշակեան, 25 ամեայ՝ դաշունահար, Սարգիս Յովակիմեան 36 ամեայ՝ գնդակահար, Մոկիցի Մկրտիչ 24 ամեայ՝ դաշունահար։

Այս արիւնահեղ իրարանցումի ժամանակ, զօրքերի ճըրամանատարը պարտիզում անտարբեր հանդիսատես էր։ Բանը բանից անցնելէ յետոյ՝ թիւրքեր և զօրքեր իրար են յանդիմանում թէ ինչու ժամը 4-ին չը սպասեցին և ջարդը վիժեց, ուր հազարներ գոհ պիտի գնային։ Սարսափահար ժողովուրդը չէր քաշեցաւ տները և կատարելապէս պաշարուած է զինեալ թիւրքերից՝ այնպէս որ ոչ ոք չէ համարձակում դուրս գալ։ Գպրոցներ, եկեղեցիներ, շուկան ամբողջ փակ են։ Սովը և սուրը միացել են ժողովուրդը շնջելու։

Թիւրքերը ահապին պատրաստութիւն են տեսնում նորից հայոց թաղերի վրայ յարձակելու համար, մզկիթներում զէնք են դիզում, հայերի երկիւղը աննկարագրելի է։ Կառավարութիւնը համոզում է հայերին տներից դուրս գալ, բայց նրանք չեն վստահանում։ Վերին աստիճանի մեծ անմտութիւն կը լինի հաւատ ընծայել այդ ստոր կառավարութեան, որ այս բոլոր աղետի միակ պատճառն է։

Հայ գիւղերը—Գոմա, Սանիստ, Յուշաճ, Արտիթ. չէրքէզներ են լեցնում, հաղորդակցութիւն չը կայ։ Գաշտում զօրքեր և ոստիկաններ անդադար խուզարկում են։ Մեծագոյն յանձանք է՝ այդ դժոխային պայմաններում ինքնապաշտպանութեան փորձ անելը։

* * *

Կառավարութեան ճնշումների հետևանքով յունիս 14-ին շուկան նորէն բացեց, և սակայն դեռ բանի ժամ չանցած լուր հասաւ որ Պէլլաշի քիւրդեր իրենց ցեղապետին Սլոյի և Պըքոյի առաջնորդութեամբ նոյն օրը ժամը 8-ին յարձակել են 30 տնոր Պալու հայաբնակ գիւղին վրայ, ուր ապաստանել էին Հերկերտ գիւղացի ութը հալածական հայ երիտասարդներ. քրդեր հրդեհում են նրանց կեցած տունը. խեղճերը հազիւ մի տկար ընդդիմութիւնից յետոյ շնչահեղձ ու գնդակահար ետևէետև սպանուած ու յօշոտուած են։

Նրանց անուններն են՝ Համբար Մխոյան, Ստեփան Մաթոսեան, Յարութ Բարսեղեան, Միսակ Մկրտչեան, Ռոսո Մկրտչեան, Էրո Խուսոյեան, Սերոբ Մրտէեան, Գլորիա Խոյ: Պաղլու գիւղը բոլորովին կողոպուտւում է իր գոյքերից ու կենդանիներից. ճամբաների բոլոր աներ այրուում են, տղամարդիկ հալածական լեռներն են ընկել, կիներ երեսայք ընկել են ուրիշ գիւղերի փողոցները: Յաջորդ օրը՝ նոյն քիւրդեր բազմութեամբ յարձակել են Պաղլուի հարեան Մեղրի գիւղի վրայ, սպանել են Մկրտիչ Ռուսեանը, ծանրապէս վիրաւորել են Հասիկ Մանուկեան և Աւագ Սիրոյեան անաւուններու մի մասը թալանել, ժողովուրդը ցրել է:

Գ Ա Ր Ի Բ Ա Լ Դ Ի

(Ժննդեան 100-ամեակի առիթով)

II

Գարիբալդեանները դեռ նաևին մէջ լուր սուին՝ թէ թշնամին երկրէն դուրս վաճառւած է, ուրախութեանէ խելայել կուզէին շուտ թռչել սուրբ դատի յալթանակին իրենք ալ մասնակից ըլլալու համար: Երբ ճենովա ելան Մաձձինեանները, իբր հանրապետականներ, ջանացին համուզել Գարիբալդին որ չը զինւորագործի Պիեմոնտի բանակին մէջ: Գարիբալդի խուլ մնաց այդ հրահրին, ինք կը կարծէր որ երբ խնդրը ազգային անկախութիւնը ապահովելու մասին է, մարդ իրաւունք չունէր իր օգնութիւնը սակարկելու իր երկրի կառավարութեան, թէ հայրենիքի գաղափարը վեր էր ամէն բանէ: Պիեմոնտի թագաւորը այն միակ իշխանն էր հայրենասէր որ կը կուէր իտալիոյ ազատագրութեան համար: Գարիբալդի պիտի երթար անոր հրամանին տակ մտնել:

Արդէն կուիւր պայթած էր, հիւսիսային իտալիան այլ կողմէր՝ «մահ շունին», մահ գերմանացիին» կաղաղակէր: Գարիբալդի իր կամուրներուն հետ աւստրիացիներուն դէմ յաջողապէս կիրառեց հրոսակային սխտեմը, որուն փորձառութիւնը բերած էր հարաւային Ամերիկայէն, և քանի քանի անգամ գետինը խածցուց աւստրիացիներուն, որոնց կատարած անգթութիւնները իտալիոյ մէջ՝ քարերն իսկ կը դողացնէին: Գարիբալդի տեղի կուտար միայն թշնամին ահեղ ուժին առջև:

Գարիբալդի անմահ հրոսակապետ մըն էր, թէև ոչ լաւ կազմակերպիչ: ոչ մէկ մարդ անոր չափ չէ կրցած այնքան վառ հայրենասիրութիւն ներշնչել իր կամուրներուն և անոնց բարոյականը բարձր պահել և ոչ ոք անոր չափ ազդեցութիւն չէ ունեցած ժողովրդի հոգիին վրայ: Կուի գաշտին վրայ կը գտնէր իր ռազմական ծրագրումը: Գընտակների սուլոցները անոր հանձարը կարթնցնէին. սրահայտեաց, որշուսներու մէջ արագ, եզական էր թշնամին յանկարծակի բերելու մէջ:

Այդ ատեն Անիդան, որ հետևած էր իր ամուսնու յալթութեան և պարտութեան փառքին, հիւանդապահ եղաւ: Գարիբալդի զինւորները ուրախ կը մեռնէին երբ անձուէր և քաջասիրտ Անիդան իրենց սնարի վերև կը տեսնէին:

Երբ Հռոմ մտնելէն յետոյ՝ աւստրիական բանակին առջևէն խոյս կուտար Գարիբալդի սա կողմ ուղղեց մարտիկներուն, «Չինւորներ, Հռոմէն դուրս կելլեմ: Անոնք որ կուզեն շարունակել կուիւր հետս գան: Ես անոնց ոչ պատիւ, ոչ ուժիկ կրնամ տալ այն անօթութիւն, ծարաւ, յոգնասպառ վազք և մահ: Հայրենիքը սիրողը ետևէն թող գայ»:—Հազարաւորներ անոր ետևէն վազեցին: Անիդան հազարաւորներ անոր ետևէն վազեցին: Թախանձանքին կառակ իր յղել վիճակին և իր ամուսնուն թախանձանքին մազերը կարեց և տղամարդու հազուստ հազած ընկերացաւ ազատութեան լեզուին:

Աւստրիական զօրքերը, լրտեսները անդադար կը հալածէին Գարիբալդին. անմահ հերոսուհին, յղի և յոգնասպառ մեռաւ Ռաֆէնայի գաշտերուն մէջ՝ իր ամուսնուն գրկին մէջ: Անիդա իր ամուսնուն արգաւանդ և փոթորակից տարիներուն, խառնեց սիրոյ և մահուան անոյշ բոլոր: Գարիբալդի իր հետը պտտցուց այդ հիանալի կնոջ մահուան խոր կակիծը:

Իտալական շարժումը խորտակեցաւ, Նովարի աղէտաբեր կուիւր մէջ, շորհիւ իր իշխաններու ճղճիմ և սնափառ անհամաձայնութիւններուն, այնպէս որ Աւստրիոյ լուծը շուտով նորէն հեծաւ անոր վզին:

Այդ աղէտը տեսակ մը լքում և վհատում առաջ բերաւ իտալիոյ հայրենասէրներուն մէջ և պահ մը կարծեցաւ թէ իտալիոյ ազատութեան սուրբ իսպառ խորտակած էր: Անհամաձայնութեան դառն փորձը և կոպիտ իրականութիւնը մտածելու թէ իշխաններուն և թէ խորհրդներուն Մաձձինին դէպքերու և իրերու ձախող ազդեցութեան տակ, իր վերջին յայտարարութեան մէջ, ժամանակաւորապէս հրաժարելով հանրապետական երազէն, կը թելադրէր քաղաքական հարցը առաջ դնել հասարակական հարցէն, առաջինը պիտի օգնէր երկրորդին և խորհուրդը կուտար նոյնիսկ համախմբել Սալուայի փոքրիկ թագաւորութեան շուրջը իբր հաստատուն կորիզը ազգային միութեան:

Գարիբալդի աւելի բանիմաց քան խորունկ, իր յոյսը դրած էր սուրին վրայ. անոր համար իտալիոյ ազատութիւնը գաղտնի հարւած մըն էր. «մենք աւելի զինւորի պէտք ունինք, կըսէր, քան հուետորներ»: Թունը հանրապետական մը, բայց իրերու և կեանքի հօգը իրապաշտութիւնը ունէր. գիտէր հասկնալ և օգտուել իրական պահանջներէն, եթէ իր աչքերը միշտ աստղերուն յառած մնային, բայց իր քայլերը դատօն իրականութեան մէջէն ուղիղ կը քալէին: Ամէն բանէ առաջ և ամէն գնով ու զիջումով իտալիան ազատ ըլլալու էր:

Երբ Աիկտոր Էմմանուէլ դահ բարձրացաւ, ազատական սահմանադրութիւնով մը օժտեց իր փոքրիկ թագաւորութիւնը, ատով գերիացած իտալիան աւելի փարեցաւ Աիկտոր Էմմանուէլի, որուն մէջ կը տեսնէին իտալիոյ ազատութեան յենակետը:

Գարիբալդի իր հայրենիքի ազատութեան կուի առաջին շրջանի անյաջողութեանէն յետոյ, վերադարձաւ նորէն Ամերիկա, ուր առևտրով զբաղեցաւ. ճամբորդեց զանազան տեղիք և իվերջոյ վերադարձաւ նորէն իտալիա և առանձնացաւ Քափրէրա փոքրիկ արևոտ կղզին, ուրկէ արժէ նայլաճքով կը տեսնէր արդէն իտալիոյ մի ու թե ան արշալոյսը:

Այդ ժամանակ կազմեցաւ «Ազգային Միութիւնը», որուն նշանաբանն էր «Անկախութիւն և Միութիւն», իտալիա և Աիկտոր Էմմանուէլ: Գարիբալդի փոխնախագահ ընտրեցաւ այդ ընկերութեան:

Իտալիոյ պատմութեան այդ եռուն կէտին, Քափուր կը յայտնուի ձկուն, խելացի, եռանդուն և անխնջ կամքի տէր մարդ՝ խանդավառօրէն կը սրէր իր հայրենիքը և բոլոր իտալիոյ կը ձգտէր իտալիոյ Միութեան: Իտալիան շրջապատեց անոր հեռատես վարչութիւնը որուն մէջ, ազգային կայանի խտացումը կը տեսնէր: Քափուրի հանձարը կը կայանար անոր մէջ որ կրցաւ ընտրել առիթը և ըստ այնմ գործել կամ ժամանակ շահիլ:

1858-ի վերջերը Քափուր նկատեց որ իտալիոյ խառնակ և անկերպարան դրութեան մէջ, գրեթէ անկարելի էր միամիակ ազատագրել Տակառակ այն նշանաբանին թէ *Italia fara da se*—Իտալիան իր փրկութիւնը իր ձեռքով պիտի կատարէ. ուստի ջանաց օտար պետութիւն մը, Քոմի պիտի կատարէ. ուստի ջանաց օտար պետութիւն մը գրով: Ար հասկնար նաև որ չոր դիւանագիտութիւնը մեծ դերով կը հասկնար խաղալ եթէ ազատարար և յանդուգն դեր չէր կրնար խաղալ եթէ ազատարար և յանդուգն ժեստ մը պատմութեան անիւր շարժման մէջ չգնէր: Ճարպիկ դիւանագետին գաղտնի խորհրդով Գարիբալդի հարպիւր շապիկը, իսկ «Ազգային Միութեան» քարահազաւ կարմիր շապիկը, իսկ «Ազգային Միութեան» քարատուրարի կըսէր, «կրցածնիդ ըրէք, ես արշարհի առջև ձեզ կուրանամ ինչպէս Պետրոս ուրացաւ իր տէրը»:

Միևս կողմէ Բազմուր Խրիմի Պատերազմին 15000 զինուոր զրկեց, և այսպէս Ֆրանսայի և Անգլիոյ համակրութիւնը աւելի շեշտեցաւ դէպի Խալիսի՝ որ Եւրոպայի թնդանօթներու կրակովը մկրտած՝ մտաւ եւրոպական նւագին մէջ՝ և Փարիզի 1855-ի վեհաժողովին իր ձայնը ունեցաւ: Բազմուր միջազգային դիւանագիտական հողը կը մշակէր Գարիբալդի սերմացանն էր:

Ամբողջ Խալիսի անկախութեան ու միութեան գաղափարով կը հեւար և կը սարսուար: Գարիբալդի ազատութեան շահը և արիւնը կը պտտցնէր թերակողմին վերէն վար: Խալիսի սրտտած էր, ամենուն աչքերը յառած էին Աիկտոր Էմմանուէլի «արի և ուղղամիտ զինուորը անկախութեան», որուն համար անսահման համակրութիւն կը տածէր Գարիբալդին:

Նաբօլէօն Գաի համակրութիւնը Խալիսի կողմն էր: 1859-ի պատերազմներուն, Խալիսի ֆրանսայի օգնութիւնով՝ շարաշար կերպով դուրս վռնդեց աւստրիացիները, իսկ Գարիբալդին անդու և յանկարծաստ դրոհներով շարի և ունի մէջ ձգած էր անտրիական դուռները, որոնք կը կարծէին թէ այդ տարրինակ մարդը «ամէն տեղ է և ոչ մի տեղ է», կը զարնէր մէկ կէտի վրայ և մէկէն ուրիշ հեռաւոր կէտի մը վրայ կերևար:

Նաբօլէօն, հակառակ իր խոստումին, մասամբ միայն իրականացուց Խալիսի երազը: Բազմուր տիրած կընէր «չեն թողուր որ Խալիսի միութիւնը իրագործեմ»: Աւստրիան սակայն առաջի կամայականութիւնը և ազատութիւնը չունէր այլևս Խալիսի մէջ: Բազմուր իր ուշը դարձուց հարաւային Խալիսի, Միկիլիա, ուր պուրպոսներու անարգ և դժնէ վարչութիւնը, ժողովրդին ատելութիւնը և վրէժխնդրութիւնը զրգոսած էր:

Եւրոպան կատարած իրողութեան առջև դնելու համար գաղտնի գրգեց Գարիբալդին Միկիլիա արշաւել: Գարիբալդի իր «հազարեակին» հետ անակնկալ կերպով մտաւ Միկիլիա, շարաշար յաղթեց Նաբօլի թագաւորին զօրքը: Իսկ ժողովուրդը ընդունեց մեծ ազատարար անկարգութիւն ցոյցերով և անողը կերպով հալածեց իր կեղեքիչները: Միկիլիացիներուն կողմը ուղղելով Գարիբալդին կըսէր, «ով գէնք չառնէր վատ և է դաւաճան, ամէն զէնք լաւ է եթէ կարիճ ձեռք մըն է գործածողը»: Միկիլիոյ ժողովուրդը յափշտակած էր Գարիբալդի հմայքէն, կը կարծէր որ ան «անխոցելի» սուրբ մըն է, փողոցներուն մէջ վազելով կը հետեւէին անոր, կիները ծուռնի կուգային, քահանաները կորհնէին զայն, գիւղացիք կաշխատէին անոր կոշիկներուն դպիլը, կարծելով որ ամէն ցաւերէ ազատ կըլլան: Մէկ ծերունի մտտեցաւ, Գարիբալդիին ըսելով, «ժամանակն էր որ դայիք մեզ սպիտակէրու, որովհետև մեր ծնած օրէն իվեր կուլանք»:

Ֆրանսացի պ. Լօբրուս, որ մասնակից էր Միկիլիոյ արշաւանքին, սա հետաքրքիր դէպքը կը պատմէ:

«Գարիբալդի գերազանց մարդ էր, ոչ մէկ առիթ չէր փախցնէր և ամէն բան կը ծառայեցնէր իր նպատակին հասնելու համար: Բարձր կղերը իրեն դէմ էր, իսկ հասարակ կղերը անոր հետ էր, ինչ որ մեծ ուժ մըն էր Գարիբալդիի համար:

«Մեր ճամբուն վրայ փոքրիկ գիւղի մը քահանան ժողովրդին գլուխ անցած, երբ տեսաւ Գարիբալդին, ձայնեց:

- Աստիճիկը ձիւք:
- Գարիբալդին վար իջաւ:
- Մտեցիք այժմ, ըսաւ քահանան: Եւ մեծ խաչելութիւն մը առնելով յարեց:
- Ծուռ գլուխդ:
- Գարիբալդին հնազանդեցաւ:
- Քահանան այդ ցոյցն յետոյ, խաչելութիւնը ուսին՝ խառնեցաւ մեր գունդին ամբողջ հաւատացեալները ետեւէն ձգած: Այդ կարիճ քահանան առիւծի պէս կուեցաւ փախկոցի մէջ և իր խաչելութիւնով մէկէ աւելի թշնամիներ գետին փռեց:

— Թուպամահ կընեմ զանոնք, կը պատասխանէր, որովհետև իմ կրօնքս կարգիլէ արիւն թափելը:

Գարիբալդի, հակառակ անթիւ դժուարութիւններու և թանկագին զոհերու անցաւ Նապոլի, յաղթեց պուրպոսներու:

ըր, վռնդեց զանոնք և յաղթական մուտք գործեց Նապոլի, ուր ժողովուրդը ցարդ ստրուկ, ուսանաններ ըրաւ մեծ ազատարարին: Ամբողջ հարաւը կը թնդար «Միութեան» արդարակներով: Աերին Խալիսի, ուրախութեան խելայել Գարիբալդիի յաղթութեան վրայ, որ սուրի անդու հարաւածներով Խալիսի ազատութիւնը կը դարձնէր, օգնութեան կը թռչէր: Ամէն կողմէ սպաններ կը վազէին անոր դրօշակին տակ, և բարձր ազնւական կիներ, հայրենասիրական պարտք կը սեպէին դռնդուռ իյնալ և օգնութիւն խնդրել, հարուստները իրենց խնայողութիւնները կը լեցնէին անոնց բնքու ափերուն մէջ, աղքատը իր բերնին հացը կը կտրէր՝ օգնելու Խալիսի ազատութեան: Պատուայի համալսարանէն 150 ուսանողներ գացին ազատութեան՝ հազարեակին՝ միանալու: Եւրոպայի ամէն կողմէն անգլիացի, ֆրանսացի, մաճառ, զիւրեղիացի և այլն, մեծ մասով զբաղէտ և նշանաւոր անձնաւորութիւններ, յափշտակած Գարիբալդիի հմայքէն, եկած էին Խալիսի ազատութեան համար կուեցու ամենազգելի բռնակալութիւններու դէմ:

Գարիբալդին նապոլիցիներուն համար սուրբ մըն էր, որուն գնդակ չէր բանիր. «կուէն յետոյ, կըսէին, ան շապիկը կը թօթէ և գնդակները վար կը լողան»: նոյն իսկ իր շինուորները, որոնք իրենց զօրավարին դիւթական ազդեցութեան տակ էին, երբեմն իրարու կը հարցնէին «արդեօք մահը չը վախնար անկէ»: Աշխարհի ամէն երկրներէն հաւաքած այդ պատահական մարտիկները, միշտ պատրաստ էին կրակը նետուելու անշահախնդիր դատի մը համար: Մարդկութեան իդէալի կրակոտ շրջանն էր:

Այդքանը բաւ չէր: Եթէ հարաւը Խալիսի միութեան յարած էր, դեռ կեդրոնը և Հռոմը կը մնային: Գարիբալդիի նպատակակէտը Հռոմն էր, «պետք է երթամ, կըսէր, և Քիլիմալի դագաթէն Աիկտոր Էմմանուէլը թագաւոր հռչակեմ ամբողջ Խալիսի»: «Հռոմ կամ մահ»՝ ահա իր նշանաբանը: Հռոմի տիրելով Խալիսի սիրտը և հաւատարակչութիւնը սպահոված կը կարծէր, և չէր հանդուրժեր որ Յաւիտենական քաղաքը, որ կը պանծար հին Խալիսի մեծութիւնով, կղերին ձեռքը մնար:

Բազմուր վայրկեան մը երկիւղ զգաց Գարիբալդիի խիզախ արշաւանքէն, որ կընտր միջազգային բարեկամութիւն առաջ բերելու թէ Գալլի Էմմանուէլը Հռոմին: Բազմուր հաշուի մարդն էր, Գարիբալդի յանդուրժութեան, որ իրերը և պատմութիւնը յանկարծակի կը բերէր: Բազմուր եթէ չը կրցաւ կասեցնել Գարիբալդիի վազքը, օգտուեցաւ և գրաւեց կեդր. Խալիսի նահանգները, բայց Հռոմի մասէն, այնպէս որ պատմութիւնը ազատութեան շրթայի մը մէջ խեղդամահ կըլլար:

1864-ին Անգլիա անցաւ, Գարիբալդիի համար մեծ յաղթանակ մը եղաւ այդ այցելութիւնը, Բայց սպասած քաղաքական արդիւնքը չը ստացաւ:

Երևու կարևոր դէպքեր կան լրացնելու Խալիսի միութիւնը: Աւստրո-գերմանական պատերազմը, երբ Խալիսի օգտուեցաւ այդ առիթէն և գրաւեց Աենտիկը որ դեռ Աւստրիոյ էր: Իսկ 1870-ի պատերազմին, երբ Ֆրանսան զբաղած էր՝ գրաւեց Հռոմը, որ բովանդակ Խալիսի մայրաքաղաքը դարձաւ և Խալիսի գտաւ իր հաւատարակչութիւնը: Աիկտոր Էմմանուէլ կըսէր, «Խալիսի ազատ և մէկ է. մենք կախում ունի այլևս մեծ և երջանիկ ընել զայն»: Պապին աշխարհական իշխանութիւնը այլևս չիք էր: Խալիսի «երաշխաւորութեան» օրէնքը շնորհեց Պապին, այժ օրէնքը սակայն «ձիթենիի ծիւղ մըն էր սուրին ծայրով ներկայացուցած»: Պապը այդ օրէն ի վեր երբ իր երկրային փառքէն մերկացուցին, Աւստիկանի մէջ կամաւոր և տխուր կալանաւոր մընէ:

1870-ի պատերազմին Գարիբալդի ֆրանսայի օգնութեան թուաւ և գործեց մեծ քաջութիւններ: Ֆրանսայի պատերազմը վերջ դրաւ Գարիբալդիի անդուգական հերոսի ասպարէզին, ուրկէ յետոյ վերադարձաւ իր փոքրիկ կղերին:

1875-ին երեսփոխան ընտրուով՝ յաղթական մուտք գործեց Հռոմ, դնաց տեսաւ թագաւորը որ համբուրեց զայն: Խորհրդարանին մէջ հանրապետականներու կողմը բազմեցաւ:

Այնքան կուեցրէր յոգնած և ուժասպառ, անդամա-

